

Круглий стіл «Філософської думки»

РЕВОЛЮЦІЯ:

Досвід політичних революцій ХХ—ХХІ сторіччя

Олег Білий

Вступне слово

Ідея сформулювати провідний лейтмотив нашого круглого столу як принцип надії народилась у дискусії з Сергієм Пролєєвим. Чому принцип надії? Річ у тім, що у спробі осмислити революційні процеси ми наштовхнулись на низку дискусійних питань, які досі не мають розв'язання. Я хотів би, щоб цей круглий стіл став, можливо, першим кроком. Адже 17-й рік — це рік катаклізмів, рік радикальних змін і давньої історії, і історії новітньої. Я маю на увазі європейську реформацію, яка була справжнім революційним зламом, і 1917-й рік, який приніс так багато змін і так багато страждань. Наш колега Анатолій Лой запропонував альтернативний версус-мотив — принцип відповідальності.

Зрештою дійшов висновку, що кожна альтернатива завжди вказує на проблему. Отож я хотів би просто позначити деякі проблемні вузли нашої розмови. У багатотомній праці «Принцип Надії» одному з провідних світових соціологів ХХ сторіччя Ернсту Блоху вдалося помітити важливу річ: будь-які спроби пояснити революцію переважно на основі пошуків відповідних історичних аналогів не дає адекватного розуміння фундаментальної онтологічної і соціальної природи революції. Річ у тім, що історичні аналогії, взірці і цикли значною мірою мають авторитарний характер. І Блаженний Августин, і Гегель, і Маркс, і Ніцше, кожен на свій копил говорили про відтворення і повторення ми-

© О. БІЛИЙ,
В. ВЕРСТЮК,
Є. ГОЛОВАХА,
А. ЄРМОЛЕНКО,
Р. КОБЕЦЬ,
В. ЛЯХ,
С. МАКЕЄВ,
М. ПОПОВИЧ,
С. ПРОЛЄЄВ,
В. СКУРАТІВСЬКИЙ,
М. ЦЮРУПА,
2017

нулих революцій як взірця. По суті перед нами класичний структуралістський підхід. Не випадково Марксова праця «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» стала своєрідною Біблією для структуралістів, Ролана Барта зокрема.

З мого погляду революції насамперед пов'язані з дією екзистенціалу, що його Ернст Блох окреслив як принцип надії, що є протилежним принципу відповідальності. Позаяк революціонери завжди безвідповідальні. Йдеться про ірраціональну стихію, яка, будучи приспаною за певних історичних часів, знову спалахує за нової доби гострої соціальної кризи. Однією з ознак цієї реалізації принципу надії є волонтерські рухи. Тут варто згадати історичні аналоги. Наприклад, волонтерські рухи в американській національній революції зрештою призвели до інституціалізації всієї держави. Це, по суті, партизанський рух так званих мінітменів (людей однієї хвилини) — загонів, що могли провести блискавичну мобілізацію своїх воїнів у процесі революційної війни за незалежність США; діяльність Джона Пола Джонса, фундатора американського флоту, який був капером — приватною особою, яка з дозволу держави використовувала військові кораблі. Ці приклади свідчать, що волонтерський рух був однією з рушійних сил революції. Згадаймо у зв'язку з цим знаменитий принцип, точніше вислів студентської революції 1968-го року у Франції: «Будьте реалістами, бажайте неможливого!» Революціонери завжди бажують неможливого. Мені видається, що наше завдання — побачити, що класичне визначення історичних подій у межах веберівського ідеального типу є помилковим, оскільки ідея циклу в історії має авторитарний характер. Це своєрідна історична тавтологія, адже ми прирівнюємо сучасні події, чи це, наприклад, Революція Гідності, чи Помаранчева революція, до якихось взірців, в які ми заздалегідь заклали певні риси, і вважаємо ці риси універсальними. Відбувається сакралізація взірця. Натомість для розвитку розуміння того, що собою являють революція і носії революції, принцип надії є засадовим. Згадаймо у зв'язку з цим той трагічний поворот у ході розгортання Революції Гідності, коли озброєні дерев'яними щитами і палицями люди йшли під снайперські кулі. Були різні пояснення цього дивовижного вчинку. Говорили, що батьки дбали про майбутнє своїх дітей. Гадаю, у глибині навіть така очевидна і виправдана стурбованість не була головним мотивом героїчної поведінки. Головний мотив такого вчинку — реалізувати свій шанс у цьому житті, коли наявні соціальні структури і структури влади не дають такої можливості. У цьому полягав сенс внутрішнього поштовху, екзистенційної спонуки Героїв Небесної Сотні.

І, нарешті, останнє. Суспільство розвивається у такий спосіб, що без зв'язку з принципами влади принцип надії теж не діє. І в цьому розумінні бюрократизація і революційна дія ідуть пліч-о-пліч. Це добре показав Жорж Сорель у книзі «Роздуми про насильство», не кажучи вже про вульгарне розуміння природи і техніки влади, що його обстоював Нікколо Макіавеллі. Кожна революція стикається з потребою техніки влади. Ось тут і вступає в

дію ця дилема чи дихотомія Сорель — Макіавеллі. З цього погляду досягнення такого явища, як українська Революція Гідності, ще попереду.

Мирослав Попович

**«Навіщо ми все це робили?»:
революція і принцип безвідповідальності**

Хотів би звернути вашу увагу на певну непослідовність, яку проявляє суспільство, коли сьогодні говорить про революцію та її типи. Що являє собою, власне кажучи, революція? Що протистоїть революції? Чи породжує велика революція велику контрреволюцію? Ми завжди маємо широкий політичний спектр — від лівих до ультраправих. Хоча, скажімо, африканські народи такої градації не знають. Проте соціальна структура суспільства продукує певні політичні тенденції, які ми позначаємо як революцію і контрреволюцію. Я противник контрреволюції, я називаю себе революціонером. Це слово містить певний ансамбль сенсів і продукує низку промовистих емоцій. Слово «революціонер» у вустах революціонера звучить цілком зрозуміло, але не можна визначити стандарт ставлення до людини, якщо вона каже, що вона є контрреволюціонером. Ніхто не говорить, що Скоропадський чи Манергейм були великими контрреволюціонерами, навіть серед тих, хто вклоняється лідерам антикомуністичних рухів. І водночас немає табу щодо цих діячів, які, по суті, уособлювали консервативну контрреволюцію. Втім, жоден з них не пишався тим, що він контрреволюціонер. Ніхто не наважився сказати — я контрреволюціонер. У слові «революціонер» є щось таке, що має непереборну притягальну силу. Навіть попри трагічний революційний досвід, усе-таки залишається приналежність революційної віри. Одного разу, коли я був у Парижі, мені дали потримати в руках книжку, яку я охоче привіз би додому і всім показував. У ній опубліковано написи на стінах громадських вбиралень у Парижі, що з'явилися там у травні 1968 року. Для соціолога ідея задокументувати химери революційної свідомості може видатися занадто екзотичною. Проте я не бачив такої цнотливості, такої моральної чистоти тексту в інших громадських місцях, місцях, запаскуджених цинічними і вульгарними графіті. Це явно писали хлопці та дівчата 16, 18, 20 років, провідні дієвці студентської революції. Хоча я цілком уявляю той кошмар, який би настав у Франції у разі перемоги революції зразка 1968 року. Але в будь-якому разі п'янке повітря революції — це феномен, який вимагає додаткового аналізу.

І ще я пригадую своє перше знайомство з некомуністичною ідеологією (я не кажу про окупацію, коли можна було «наїстися» цією ідеологією на все життя). Одного разу мій приятель приніс мені потримати в руках підшивку журналу «Нева» за 1917 рік. У публікаціях впадає в око різьчата зміна соціальних настроїв. Коли у березні 1917 року впав царський уряд, раптом майнула подихом свободи, відчуттям весни. І цей подих свободи з документальною та

емоційною точністю закарбували автори «Невы». Вдруге я це відчуття звільнення знайшов тільки у молодого Тичини. Кожна поетична емоція, енергія Тичиного вірша перетворювалась на виразний і напрочуд точний символ доби. Які кольори панують в уяві Павла Тичини? Золото і блакитне небо. Я не берусь оцінювати, наскільки це відповідає певним канонам, але повітря свободи тут є прозорим і виразним. Аж поки не написав Тичина: «відчиняйте двері, наречена жде», коли революція вже потопала в крові.

Значною мірою завжди залишається ірраціональна рештка, яка не звідна до простої мотивації революційної дії, те, що перебуває по той бік прагматики повстання. Скажімо, сьогодні я спілкуюся з молодими людьми, які щось варять, печуть для воїнів, і я бачу той самий ірраціональний порив весняного вітру. Але мені сумно, бо я вже знаю, чим це може закінчитися: постреволюційними буднями, а може, й новою кров'ю. Загальне питання можна сформулювати так. Якби ми зуміли звести всі прояви нераціональних чи ірраціональних сплесків, ми, мабуть, стали б щасливими людьми. Нині в оцінці суспільних подій вельми поширений і ревізійністський дискурс: мовляв, не треба було й розпочинати Революцію Гідності. І тут я згадую, як свого часу до Києва приїздив Лех Валенса і нас, колишніх засновників Руху (я теж потрапив до їх числа), знайомили з Валенсою. Ми стояли купкою, і нас всіх вітав Лех Валенса, а тоді подивився на нас і промовив: «Навіщо ми все то робили?» Ще перебуваючи у вирі буремних подій, він добре усвідомлював, що на нього чатують великі негаразди.

Революція і досі залишається загадковим, незрозумілим феноменом, який символізує руйнацію. Бо революція — це деструкція. Революція — це, по-перше, те, що губить старе, по-друге, це те, що навіть у апологетів революції виглядає як чистка авгієвих стаєнь, що торує шлях для ідеї тиранії. А отже, чи можемо ми якимось чином врятувати себе від питання: «Навіщо ми все це робили?»

Анатолій Єрмоленко

Революція і терор

Наш круглий стіл присвячено проблемам революції, оскільки цього року минає 100-річчя кількох революцій, що відбулися і в колишній Російській імперії, і в Україні. Тому, звісно, варто переосмислити ці події. Революція — це завжди певне трансцендування, чи трансгресія, узаasadничена так званим принципом надії, що його запропонував свого часу неомарксист Ернст Блох в однойменній праці. Принцип надії пов'язаний, отже, з майбутнім. «Посилання на майбутнє, — пише В. Гьосле, — є головним пунктом марксистського обґрунтування норм. А що критика є вельми істотною метою цього настановлення, то фактичність треба було подолати (*überschritten*), та оскільки матеріалістичний принцип робить ідеальну сферу неосяжною, то й підставою на ті норми повинно бути майбутнє — ще неіснуюче буття; повинне, отже, бути те, що буде (*das soll eben sein, was sein wird*).

Звісно, цим незмога уникнути натуралістичного хибного умовиводу, поза-як буття-в-становленні (*Sein-Werdende*) підпадає під суще (*Seinde*). До того ж не є зрозумілим, як можна передбачити майбутнє»¹. Важливим тут є твердження про онтологізацію майбутнього, що містить у собі небезпеку підміни сущого належним і як наслідок безвідповідальності.

Тому ще 1919 року в одній із чотирьох своїх доповідей, виголошених перед студентами Вільного студентського товариства у Мюнхені, а саме в доповіді «Політика як покликання і професія»² Макс Вебер запроваджує етику відповідальності, яку він висуває на протигагу так званій ідеології і практиці соціал-демократії, узасадничених етикою переконання. Така етика відповідальності є одним із важливих трендів етики ХХ сторіччя. Зокрема Ганс Йонас, критикуючи Блоха, висуває славнозвісний «Принцип відповідальності».

З одного боку, марксизм — це утопія, і в цьому плані Принцип надії якнайбільше підходить до визначення мотиваційних чинників революційних процесів, з іншого — це соціальна онтологія, яка має спиратися на науку. Марксизм від самого початку був такою претензією на науковий аналіз. «Розвиток соціалізму від утопії до науки» Енгельса. Два відкриття Маркса — матеріалістичне розуміння історії і закон доданої вартості. Ця праця досить пізня, опублікована 1880 року. По-перше, цей закон не є загальноісторичним, як це показав Ю. Габермас у праці «До реконструкції історичного матеріалізму», по-друге, закон доданої вартості, або закон капіталістичної експлуатації, не дає підстави для перетворення суспільства. Важливішим у Маркса є інший закон — «тенденція норми прибутку до зменшення», який він розробляє в другому томі «Капіталу». Так чи так марксизм-соціалізм не став наукою. Прикладом може правити той факт, що Маркс та Енгельс вітали Паризьку комуну як прообраз соціалістичного суспільства, яка була подавлена і залита кров'ю, але на Заході подібні революції так і не були здійснені, шлях до соціалізму виявився іншим, що дістало свого обґрунтування в ордолібералізмі, концепції соціальної держави Фрайбурзької школи тощо.

Нагадаю, що в Паризькій комуні фактично було ліквідовано принцип поділу влад. Але це взяв Ленін, вітаючи виникнення Рад, в яких також було знехтувано цей принцип. Цього ми не знайдемо в його праці «Держава і революція», де він здебільшого продовжує ті думки Маркса про диктатуру пролетаріату, які той висловив у «18 брюмера Луї Бонапарта», в «Критиці Готської програми». Нерозробленість цих процедурних питань приховувала у собі небезпеку того, що насправді диктатура пролетаріату як диктатура більшості перетвориться на диктатуру партії, а точніше — на диктатуру партійних функціонерів.

¹ Гюсле В. Трансцендентальна прагматика як фіхтеанство інтерсуб'єктивності // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. — К.: Лібра, 1999. — С. 477.

² Weber M. Geistige Arbeit als Beruf. Vier Vorträge vor dem Freistudentischen Bund. Zweiter Vortrag: Max Weber. Politik als Beruf. — München; Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1919.

Якщо коротко, то можна сказати, що так звана соціалістична революція порівняно з лютневою буржуазною революцією була фактично контр-революцією. Це регресія. На це звернув увагу свого часу ще М. Вебер у своїй праці «Соціалізм», показуючи, що в Росії фактично створена не диктатура пролетаріату, а диктатура бюрократії. Проте це побачив уже за свого життя і Ленін. Не випадково, що в кінці свого життя він судомливо шукає можливості подолання такого становища. Проте, якщо звернутися до передсмертних листів до з'їзду, то засоби, які він пропонував (збільшення ЦК, збільшення кількості робітників у ньому), постають принаймні наївними.

Як показав Апель у статті «Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу», перекладену і опубліковану мною в «Комунікативній практичній філософії», «марксизм-ленінізм робив ставку не на комунікативний розум людей як представників демократичних інтересів, а отже й не на політичну силу переконання власних аргументів у дискусії, а на об'єктивно необхідне, що науково передбачається, загострення класової боротьби та протиріч у капіталізмі, які мають відтак призвести до світової революції. Звичайно, він був змушений поряд з об'єктивно детермінованою ходою історії вмиг звернутися по допомогу до волонтаризму професійних революціонерів. З позиції об'єктивізму-редукціонізму в цьому полягала непослідовність, принаймні з огляду на відсталість економічних відносин у Росії. Проте ця непослідовність професійних революціонерів знову ж таки відповідала технократичному поділу людського суспільства на суб'єктів та об'єктів практики управління... Ця тенденція, — зауважує Апель, — полягає уже в тому, що прогрес від феодального чи абсолютистсько-меркантилістської системи до буржуазного капіталізму, який аналізував Маркс, пішов у зворотному напрямку. Як наслідок, за умов реально існуючого соціалізму здійснюється рефеодалізація суспільства. Еліта функціонерів, номенклатура, яка за ідеєю мала бути представником трудящих, насправді так само, як і дворянство в середньовіччі, намагається оволодіти державою як приватною власністю»³. Наслідки такої рефеодалізації, точніше демодернізації, ми переживаємо й сьогодні.

Чому так сталося, і чи була тоді, в жовтні 1917 року, революційна ситуація, яка мала б призвести до соціалістичної революції? У Маркса революція — це комплексне поняття, яке передбачає в самому широкому плані зміну суспільно-економічної формації, складниками якого були не тільки злам політичної системи і встановлення диктатури пролетаріату, а й зміна економічного базису, який включав і зміну в технологіях, тобто технологічну революцію, після того як капіталістичний лад цілковито вичерпає себе. Для Леніна, про якого Л. Троцький писав, що він цілодобово думає про про-

³ Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. — К.: Лібра, 1999. — С. 397.

летарську революцію, революція — це насамперед *політична революція*. Тому Ленін першою чергою і розробляв саме політичні аспекти революції.

У праці «Майовка революційного пролетаріату» (1913) Ленін запровадив поняття «революційна ситуація», що дістало свою конкретизацію в інших його статтях. *Революційна ситуація*, згідно з Леніним, це:

1. Верхи не можуть керувати по-старому — неможливість панівного класу зберігати в незмінному вигляді своє панування.

2. Низи не хочуть жити по-старому — різке загострення вище звичної злиденності і бідунь пригнічених класів і їхнє бажання змін свого життя на краще.

3. Значне підвищення активності мас, залучених як усім становищем кризи, так і самими «верхами», до самостійного історичного виступу.

Я хотів би запропонувати інший термін, а саме «терористична ситуація». Відповідно моя теза полягає в тому, що в жовтні 1917 року була не революційна, а терористична ситуація. Пропоную таке її визначення.

Терористична ситуація — це:

1. Верхи *не можуть* керувати по-старому, проте й *не хочуть* щось змінювати шляхом реформ.

2. Низи *не хочуть* жити по-старому, але *не можуть* (не мають можливостей, сил і засобів) революційно змінити ситуацію.

3. *Слабка активність* мас (громадян), *неспроможність і небажання* до самостійного історичного виступу, адже немає того політичного класу, який, з огляду на його інертність і певну інтегрованість у соціально-політичну систему, здатен на такий виступ. Проте є сила, партія професійних революціонерів, яка здатна на такий виступ.

4. Результатом є патова ситуація, і тоді маргінальні, неінтегровані в суспільство, елементи засобами точкових ударів терору здійснюють руйнацію системи. Тут доречно використати термін негативної діалектики Теодора Адорно.

Більшовики і були тими маргіналами, які на тлі крайнього загострення соціальних відносин внаслідок світової війни створили й реалізували таку терористичну ситуацію. Згадаймо, що вони самі спочатку називали свою революцію переворотом. Я вважаю, що в Росії, навіть застосовуючи лєнінські поняття, так звана жовтнева соціалістична революція викликана не революційною, а терористичною ситуацією. Понад це, більшовики поступово захоплювали владу: від штурму Зимового палацу в жовтні 1917 року через розпуск Установчих зборів у січні 1918 року, а також оголошення червоного терору після вбивства посла Німеччини Мірбаха.

Подібною була й терористична ситуація в Німеччині, коли після виборів до Райхстагу в листопаді 1932 року націонал-соціалістична партія, отримавши тільки 30 відсотків, не мала більшості в парламенті, тим більше в сформованому в результаті виборів уряді, куди ввійшли тільки Гітлер і Геринг. Навіть після призначення Гітлера райхсканцлером націонал-соціал-

лісти ще не захопили владу остаточно. Тільки після підпалу Райхстагу 27 лютого 1933 року і законів Гінденбурга 28 лютого, а потім особливо після закону «Про подолання нужденності народу і райху», який ввійшов в історію під назвою «Закону про надзвичайні повноваження», а також після смерті Гінденбурга і скасування посади президента та оголошення Гітлера фюрером захоплення влади стало остаточно.

Як на мене, сьогодні людство переживає подібну терористичну ситуацію в світовому масштабі, викликану насамперед глобальними проблемами сучасності, одна з них — це суперечність між країнами першого та третього світів. Ця суперечність — це не стільки цивілізаційне чи культурне зіткнення, це насамперед соціально-економічна суперечність, що призводить до постнеоконсервативних тенденцій, важливими складниками яких є неонаціоналістичні рухи. Проте є тут і каталізатори, зокрема ІДІЛ, політика Росії. Порядок, який формувався в Європі в повоєнний період, узasadничений Всезагальною декларацією прав людини, а також європейськими цінностями свободи, справедливості, солідарності, прав людини, гідності тощо, сьогодні ставиться під сумнів, дістаючи свого прояву в так званих гібридних ідеологіях. І цим користується не тільки Путін, а й певні політичні сили в розвинених країнах, зокрема в Німеччині, такі, як НДП, Pegida (Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes), AfD (Alternative für Deutschland). Гібридні ідеології, що великою мірою є наслідком постмодернізму, з його концептами постістини, заперечення її граничного обґрунтування, а також етичних норм і цінностей тощо.

Яким є ставлення до цього, зокрема, ліберальної філософії, можна продемонструвати на прикладі Заяви («Міркувань») Дитриха Бюлера, яку нещодавно він мені надіслав і яку в моєму перекладі українською прошу дозволити оголосити⁴.

С. Присухін: Чому ви говорите про націоналізм як загрозу?

А. Єрмоленко: По-перше, я мав на увазі правонаціоналістичні загрози в Європі; по-друге, треба згадати насамперед той факт, що для Німеччини ще з огляду на її націонал-соціалізм надто болісним є згадка про будь-який націоналізм.

Євген Головаха

Революція у неостановому суспільстві: сучасні виклики

З погляду соціолога, є три критерії, які дають змогу визначити політичні події як революцію. Це, по-перше, масовість руху. Якщо просто хтось когось відсторонив від влади, то не революція, а просто переворот. По-друге, це суттєві інституційні зміни. Як вони відбуваються, яким шляхом, то вже інша справа. По-третє, це насильство або загроза на-

⁴ Текст заяви ми публікуємо в цьому числі «ФД». — Прим. ред.

сильницьких дій. Якщо певні події відповідають цим критеріям, то можна говорити про революцію, а не просто про протестні акції, політичні заворушення або заколоти. Щодо світлих надій та райдужних перспектив, пов'язаних з революцією, маю сказати, що є різні точки зору на це. І тут єдності соціологи не дійшли.

Серед них є великі оптимісти, такі, як Карл Маркс, який розглядав революцію як «повитуху історії». Треба визнати, що ця точка зору суттєво вплинула на багатьох дослідників проблеми соціально-політичних змін у минулому, і цей вплив відчутно й досі. Є глибокі песимісти, серед яких я б насамперед відзначив Пітирима Сорокіна, який був професійним революціонером, секретарем Керенського, дослідником наслідків революції і громадянської війни, потім був пасажиром славетного «філософського пароплава», працював в Америці, де створив кафедру соціології у Гарвардському університеті і набув статусу одного з найавторитетніших соціологів ХХ сторіччя. Вивчаючи наслідки революцій, він дійшов висновку, що вони мають переважно руйнівний характер, деформуючи матеріальні та духовні засади життя людей, і тому завдання відповідальної еліти полягає в тому, щоб обмежувати масштаби, терміни та агресивність революцій.

Є й такі, яких я умовно назвав би «еволюціонерами». З їхньої точки зору соціальна еволюція прийнятніша від революційних змін, але тільки до того моменту, коли остаточно спотворюються органічні засади еволюційного процесу і соціальні суперечності сягають критичної межі. Такої точки зору дотримується сьогодні більшість представників академічної соціології, які розглядають революцію як екстремальний шлях подолання кричущої нерівності людей за суттєвими соціальними ознаками. Якщо у суспільстві постійно відтворюють умови для масової соціальної депривації, у ньому зростає і масова підтримка вибухових соціальних змін.

На користь та проти кожної зі згаданих вище позицій можна навести багато аргументів. У чомусь кожна з них має рацію, у чомусь кожна викликає сумніви. Але жодна з них не заперечує роль соціальної нерівності і жаги до встановлення «справедливого ладу» як вирішального чинника масової підтримки безумної, здавалося б, ідеї зруйнувати соціальний порядок, ризикуючи втратити геть усе без гарантії отримати бодай щось. На мій погляд, хоч би яким ідеологічним декором камуфлювали революції, природа їх єдина — антистановова. Що це означає? Що завжди, коли вищий стан (а він і досі зберігається у традиційних та перехідних суспільствах) нахабніє так, що терпіти його вже неможливо, складаються революційні умови, за яких знаходять масову підтримку демагоги з будь-якими ідеологічними гаслами, аби вони були спрямовані проти чинної влади.

У нас в Україні саме це і сталося. До влади прийшли найжадібніші представники вищого нестанового утворення, масову ненависть до яких використали «тимчасово депривовані» представники того ж самого стану з проєвропейськими гаслами, як більшовики колись використали антистанові

настрої 17-го року. Якщо вже вона сталася, ця революція, то ми маємо зрозуміти, в чому її сенс. А саме в тому, щоб довести революційні зміни до логічного кінця — змінити інституційні засади суспільного життя так, щоб унеможливити створення умов для відтворення нестанового суспільства зі знахабнілим вищим станом.

Що ж стається зараз? Чому у нас багато людей у розгубленості? А сталося те, що вищий стан не змінився. Прийшли нові люди, але стан той самий. Нинішні можновладці розуміють, що їхнє становище виявиться вкрай хитким, якщо люди зрозуміють, що навіть тієї мети, до якої йшли ціною великих жертв, не досягнуто. Тому що вони роблять? Вони хочуть підмінити антистанову спрямованість революції на етно-лінгвістичну. А до чого це призведе? До нової хвилі протистояння на межі громадянської війни. Вони зацікавлені, щоб увага від зловживання владою переключилась на тих, кого можна визначити як «внутрішнього ворога». А оскільки у нас для цього є чудові умови, бо країна дуже складна у регіональному і мовно-етнічному сенсі, вони можуть це зробити, якщо ми, суспільствознавці, які розуміють складність, хиткість і неоднозначність ситуації у таких країнах, як наша (з такою перехідною економікою, з дуже низьким рівнем життя та політичної культури), не пояснимо громадянському суспільству і притомним політикам, що це може призвести до трагічних наслідків з точки зору демократичної перспективи розвитку українського суспільства та реалізації європейської перспективи України.

С. Пролеєв: Я цілком погоджуюсь з вами, що Лютнева революція 1917 року здійснилася загалом у правовому полі (якщо зважати, звісно, на механізм передачі державної влади, а не на ексцеси на вулицях Петрограда). Однак подальше розгортання подій дедалі потужніше виявляє дію революційної доцільності. Яка, як на мене, є більш точним терміном, ніж термін «насильство» у соціологічній моделі революції Сорокіна. Революційна доцільність не завжди обертається насильством. Вона не хижий звір, який тільки і бажає, щоб когось зжерти (хоча, треба визнати, інколи його нагадує). Насильство є лише похідною від доцільності, її вторинний ефект.

Віталій Лях

Соціальні перетворення і революція

Пропоную спочатку визначитися зі сферою застосування терміна «революція», оскільки саме від цього залежить подальший перебіг нашої дискусії. Залежно від того, в якій парадигмі щодо соціуму ми перебуваємо, тема революції може набувати різних конотацій, а вже звідси постає питання, наскільки коректно ми вживаємо цей термін в тій чи тій ситуації та який зміст у нього вкладаємо. Тобто спочатку слід визначитися, з якими уявленнями про суспільство та способами його існування і розвитку ми маємо справу.

Одна з відомих позицій щодо безконфліктного існування суспільства була представлена в концепції Т. Парсонса, котрий розглядав суспільство як

соціальну систему, структурні елементи якої (політична організація, доступ до економічних ресурсів, соціалізація і культурна легітимація) перебувають у певній рівновазі. Таке суспільство функціонує як добре налагоджений механізм або біологічний організм, усі структурні елементи якого функціонують заради існування цілого. В такому суспільстві якщо й існують якість тертя чи конфлікти, то лише як тимчасові труднощі, що легко усуваються в процесі більш точної підгонки структурних елементів. Зрозуміло, що з цієї позиції годі й говорити про якусь революцію. До речі, представник Франкфуртської школи Г. Маркузе у відомій праці «Одновимірна людина» (1964) також із розчаруванням робив висновок, що у зрілому капіталістичному суспільстві революція неможлива. І хоча відчуження стало тотальним, а його негативний вплив на людину став незаперечним, все ж процес соціалізації був настільки ефективним, що людина робить те, що від неї вимагають, навіть із задоволенням. Тому книга завершується закликком до всіх здійснити «Велику Відмову», тобто сказати «Ні!» усій системі соціального тиску, а не закликком до революції в традиційному сенсі.

Інша позиція щодо існування і розвитку суспільства представлена в концепції К. Маркса і його послідовників; згідно з нею, суспільства із приватною власністю на засоби виробництва неминуче розколоті на два класи, між якими постійно точиться боротьба. А отже, перехід від однієї соціально-економічної формації до іншої відбувається через революцію. Звідси в теорії марксизму потім виникають і потребують розв'язку проблеми щодо рушійних сил революції, її ідеологічної складової, засобів, методів здійснення тощо. І зрештою постає і те питання, яке тут вже прозвучало: щодо ціни революції, оскільки те, що ми отримуємо в результаті, досить часто не відповідає нашим очікуванням. Здебільшого це відбувалося тому, що свідомість тих людей, які здійснювали ці «перевороти-революції», була обтяжена стереотипами мислення і світобачення, які домінували в попередньому суспільстві. Тобто «революціонери», як правило, керувалися логікою існування «природної держави» (Д. Норт та ін.)⁵, де стримування насилля здійснювалося шляхом створення правлячої коаліції, в якій домінувальне становище посідає привілейована еліта, що спрямовує свої зусилля на обмеження доступу до економічних і політичних ресурсів. Типовий приклад такого соціального порядку — це феодална держава, але не обов'язково. Уся ця система працює за рахунок ренти. Одним із найцінніших джерел ренти є привілей створювати організації, які користуватимуться підтримкою держави. Тобто здатність еліт організувати кооперативну поведінку під егідою держави збільшує віддачу для еліт від виробничих ресурсів суспільства — землі, праці, капіталу та організацій.

⁵ Детальніше щодо можливих способів стримування насилля з боку держави можна ознайомитися в колективній праці: Норт Д., Уоллис Д., Вайнгаст Б. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества. — М., 2011.

Утім, як наголошують автори книги, систематичне створення ренти на підставі обмеженого доступу в природній державі — це не просто засіб набити кишені членів правлячої коаліції; це також важливий засіб контролю насилля. Створення ренти, обмеження конкуренції та доступу до організацій визначають природу держави, її інститутів і функціонування суспільства.

Відтак, природна держава є достатньо міцним утворенням, оскільки шляхом обмеженого доступу вона спроможна стримувати насилля і розподіляти ренту серед обмеженого кола осіб, наділених певними привілеями. Вона досить успішно демонструвала свою ефективність аж до XVIII століття, коли почали формуватися держави з відкритим доступом. Понад те, навіть на сьогодні переважна більшість країн світу мають соціальний порядок першого типу⁶.

Залежно від того, як природні держави будують свої відносини з організаціями, автори дослідження пропонують певну їх типологію: 1) *крихкі* природні держави, що неспроможні підтримувати будь-які організації та саму державу; 2) *базові* природні держави, які здатні підтримувати організації, але лише в межах держави; 3) *зрілі* природні держави, які здатні підтримувати значну кількість елітних організацій, що не перебувають під безпосереднім контролем держави.

Зрілі природні держави характеризуються тривкими внутрішніми інституційними структурами і здатністю підтримувати організації еліт поза межами патронату держави. Відповідно, інститути, що забезпечують легітимацію, мають бути вбудовані в державу таким чином, щоб не залежати від зміни обставин і розкладу сил між елітами. Автори роблять припущення, що виникнення правової системи якраз і пов'язане з тим, що можновладцям потрібно було забезпечити (узаконити) своє право на привілеї.

Автори наголошують відмінність організацій у державах із закритим доступом і в країнах із відкритим доступом, яка полягає передусім в тому, що в суспільствах відкритого доступу доступ до організацій визначається як безособове право, яке мають усі громадяни, тоді як у природних державах доступ до організацій обмежений і є привілеєм еліти. Тому природні держави мають слабе громадянське суспільство. Натомість велику кількість літератури із громадянського суспільства присвячено саме тому, що групи та організації мають важливе значення для життєдіяльності сучасних демократій. Саме громадянське суспільство підтримує і вможливорює порядок відкритого доступу.

Говорячи про визначальні характеристики порядку відкритого доступу, автори зазначають таке: 1) досить поширений набір переконань щодо участі й рівності усіх громадян; 2) відсутність обмежень на участь в економічній, політичній, релігійній та освітянській діяльності; 3) доступна для всіх підтримка організаційних форм у будь-якій сфері діяльності; 4) дія принципу

⁶ Як зазначають автори, навіть сьогодні 85% населення світу живуть в порядках обмеженого доступу (там само, с. 56).

верховенства права забезпечується усім без винятку; 5) безособовий обмін. Усі ці ознаки сприяють тому, що у держав з відкритим доступом більш висока адаптивна здатність до змін і викликів, що мають місце в навколишньому світі. До того ж, порядок відкритого доступу сприяє економічному розвитку, а також розподілу вигід економічного зростання та зниженню ризиків участі в ринковій діяльності для окремих осіб. Отже, маємо всі підстави говорити про бажаність для держав здійснити такий перехід до порядку відкритого доступу

Однак результатом зіставлення цих двох типів держав є висновок, який полягає в тому, що не можна автоматично перейти від одного типу держави до другого. Перший тип — він природний, а отже, самодостатній. Тобто можна сказати, що змінити там щось досить важко. Можна лише щось покращити, але сама система від цього не змінюється. Тобто деякі варіації там можливі, а втім, все це один і той самий природний стан держави, де панує право сильного, а еліта живе за рахунок ренти від чинного порядку з обмеженим доступом.

І тут ми повертаємося до феномену буржуазних революцій, які відбулися в Західній Європі в XVII—XVIII століттях. В дискусії вже пролунала думка, що досить часто ці революції завершувалися реставрацією попередніх порядків. Це можна пояснити саме тим, що в процесі утвердження нового соціального порядку спрацьовує стереотип мислення, характерний для логіки існування природної держави, а отже, відбувається лише перехід влади від однієї еліти до іншої. Натомість справжня зміна можлива лише як перехід до логіки функціонування «штучної» держави. Остання передбачає створення порядку відкритого доступу з його вимогами щодо заборони обмежень, підтримкою організаційних форм, верховенством права тощо. Але головною ознакою такої держави є те, що соціальні взаємовідносини базуються на безособових стосунках. В суспільствах другого типу для стримування насилля створюються військові та поліційні організації, проте вони підпорядковуються політичній системі. Але оскільки існує небезпека використання насилля у власних інтересах, то сама політична система має бути обмежена набором інститутів і противаг, що внеможливають нелегітимне застосування насилля. Тобто контроль над політичною системою має стати доступним для будь-якої групи і забезпечується тим, що будь-хто має право на формування організацій. Тому для таких держав важлива наявність сильного громадянського суспільства.

Отже, для того, щоб зміна влади привела до революційних перетворень у суспільстві, необхідні певні «порогові умови», які зроблять можливим перехід від природної держави до порядку з відкритим доступом. Такими пороговими умовами, на думку авторів згаданої праці, є: верховенство права для еліт; безстрокові організації в суспільній і приватній сферах; консолідований контроль над збройними силами. Якщо ці порогові умови наявні, то перехід до порядку з відкритим доступом є можливим, хоч і не обов'язковим, оскільки можуть негативно спрацювати інші чинники.

Тут і постає питання щодо того, які чинники спонукають еліту ділитися владою. Д. Норт, Д. Воліс, Б. Вайнгаст відзначають, що їхня позиція щодо цього питання відрізняється від позиції Асемоглу і Робінсона, викладеної ними в роботі «Економічні джерела диктатури та демократії»⁷. Останні формулюють проблему переходу в термінах демократії / недемократії. Тобто суспільство ділиться на еліту і простих громадян. У недемократичних державах еліта має всю владу, яку тільки може забажати, в демократичних — громадяни мають засоби для контролю над владою. На питання про те, яким чином і чому еліта погоджується частину влади віддати громадянам, Асемоглу і Робінсон відповідають, виходячи з уявлення, що еліта є чимось однорідним і в якийсь момент часу, під тиском громадян погоджується віддати частину, щоб не втратити все. Норт і його співавтори вважають такий підхід спрощеним, оскільки він не враховує того, що еліти бувають різними, і баланс сил між ними постійно змінюється. А отже, на їхню думку, якраз оця постійна боротьба між елітами і спонукає їх до того, щоб виробити загальні правила гри й дотримуватися верховенства права. В цілому це постає як перехід від різного типу феодалізму до капіталізму, уgruntованого на суспільній угоді і демократичних інститутах.

При капіталізмі діє вже інша логіка отримання прибутку: через розширення підприємницької ініціативи. В цьому контексті Й. Шумпетер розрізняє «зростання» і «розвиток». Зростання — це виробництво і споживання одних і тих самих продуктів і послуг. Для розвитку ж потрібен дух підприємництва, свобода і творчість. Таким чином він виходить на такі поняття, як «творче руйнування» і «інновація». Головні положення теорії Шумпетера стосувалися економіки, однак їх можна застосувати і щодо політичної сфери. В умовах порядку з відкритим доступом творче руйнування виявляється і в царині політики. Індивіди та групи можуть вільно створювати організації та займатися різноманітними формами діяльності. Це сприяє створенню громадянського суспільства, яке може здійснювати вплив на політичні процеси. І в цьому полягає особливість функціонування держав із розвиненим громадянським суспільством.

Зрештою, можна сказати, що всі попередні революції мали місце в суспільствах, де відбувався перехід від елітарної форми правління до демократій, тоді як в порядках відкритого доступу спрацьовує ідея Шумпетера про творче руйнування. Тому в суспільствах з відкритим доступом трансформується сама ідея революції. Зокрема, в розвинутих країнах світу в 70-х роках минулого століття відбувся перехід до постіндустріального суспільства. І цей перехід був пов'язаний, в першу чергу, зі зміною пріоритетів і ціннісних установок. Говорячи про «дух інформаційного суспільства», М. Кастельс згадує про «дух свободи» молодіжного руху «нових лівих». Відомий дослід-

⁷ Асемоглу Д., Робінсон Дж. А. Экономические истоки диктатуры и демократии. — Издательство «ВШЭ», 2015.

ник студентського руху Ч. Рейч у праці «Зелень Америки» (1972) також відзначав перехід від «Свідомості II» до «Свідомості III», який відбувся під час виступів «нових лівих». Тобто маємо своєрідну «революцію свідомості», а не боротьбу за зміну влади. Одне з гасел руху «нових лівих» — «Вся влада — уяві!» — передбачало саме зміну свідомості. Воно було нав'язане працями Г. Маркузе, який вказував, що лише творча уява може вивести людину за межі добре налагодженого соціального порядку, описаного Т. Парсонсом. Тобто слід хоч би в уяві вийти за межі чинного порядку. Це означає, що реальні зміни можуть відбутися лише тоді, коли вони постають як «творче руйнування», як руйнування старого в процесі побудови нових форм, типів і зразків діяльності.

Роман Кобець

**Революція по-українськи:
очікування «кадрового оновлення»**

Свої міркування про специфіку Революції Гідності та її наслідки хотілося б розпочати з уточнення смислу такого широковживаного поняття, як «революція». Для цього скористаймося блискучим аналізом походження цього концепту та специфіки його семантичної трансформації в суспільно-політичній сфері, який свого часу здійснила Г. Арендт у видатній роботі «Про революцію».

Для нас виглядає дивним той факт, що поняття «революція» має не історико-політичне і навіть не ширше соціогуманітарне походження, а природничо-наукове. «Первинно слово “революція” було астрономічним терміном ..., що вказував на постійний підпорядкований закону обертання зірок, не підвладний людині і тому нездоланий рух ... який не піддавався якому б то не було насильному впливу ззовні. Це слово явно вказує на обертальний характер циклічного руху»⁸. Тому, коли це поняття почали застосовувати як характеристику певних історичних подій, воно попервах стало метафорою вічного, нездоланого руху, що постійно повторюється попри всі випадковості конкретних подій, наміри та розрахунки їх учасників. Цей смисл «повернення» добре прочитується щодо т. зв. Славетної революції 1688 року в Англії (коли Стюарти були вигнані, а на трон зійшли Вільгельм III Орлеанський та Марія II), що за своєю суттю була поверненням справжньої королівської влади у всій її величі та славі. «... Ця “Славна революція” — подія, завдяки якій слово “революція” набуло “права на проживання” в політичній та історичній мові ... мала на увазі реставрацію»⁹.

Суспільно-політичні зміни які вважалися революційними, ґрунтувалися на загальному суспільному переконанні щодо необхідності повернення до певного міфологізованого «раннього періоду», коли люди володіли правами

⁸ Арендт Х. О революції. — М.: Издательство «Европа», 2011. — С. 50—51.

⁹ Там само. — С. 52.

та свободами, яких їх позбавила тиранія або ж завойовники. Революції, за оцінкою Г. Арендт, «у своїй початковій фазі здійснювалися людьми, які були твердо переконаними, що своїми діями вони не творять нічого принципово нового, а лише відновлюють старий порядок речей, порушений та поправаний деспотизмом абсолютної монархії чи зловживанням колоніальної влади. Вони щиро вірили — і це слугувало для них виправданням власних дій — що бажають повернутися назад до часів, коли все було так, як має бути»¹⁰.

Пафос новизни, який стає панівним сучасним значенням уявлень про «революцію», є явищем, що бере свій початок у XVIII столітті, коли стало зрозумілим, що новий початок може бути політичним феноменом, понад те може бути результатом свідомих дій людини. Відтоді революція означає не постійні зміни того, що є, а радше нову точку відліку історії, що спирається на ідею «про відкриття нового етапу історії, з ідеєю цілковито нової історичної постановки, зміст якої не був відомим до того і яку належить здійснити вперше»¹¹. Історичною місією революції стає створення засадничих принципів, «нового початку» у самому його вихідному пункті.

Г. Арендт далі розвиває свої міркування про те, як модерне розуміння «революції», відмовившись від уявлень про «циклічність», продовжує поділяти з первісним астрономічним тлумаченням розуміння певної «нездоланності руху», фатальності, невідвладності розгортання подій людській волі та уяві — розуміння, з якого постають поняття «історичної необхідності», «загально-історичного поступу» та «перманентної революції» (Прудон). Однак спробуймо спинитися тут та проаналізувати недавні події новітньої історії України. Якою мірою «Майдан Гідності» був чи став «революцією»? Чи передбачав він повернення до чогось належного і втраченого? «Новим початком» чого він став або бажав стати?

На перший погляд, момент «повернення до нормального стану» в подіях 2013—2014 років очевидний. На початку висувалися вимоги повернення до підписання Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом, згодом до зігнорованого вочевидь неправовим рішенням Конституційного Суду України 2010 року тексту Основного закону 2004 року, а далі до скасування т.зв. Законів про диктатуру від 16 січня 2014 року, а в царині використання мови в діяльності органів влади й до стану червня 2012 року, тобто до ухвалення закону «про регіональні мови». Відповідно предметом обурення були: волюнтаристська відмова президента від вирішального кроку на шляху до євроінтеграції, узурпація ним повноважень у незаконний спосіб, звуження прав людей на політичну активність та символічне приниження представників титульної нації.

А яким убачався «новий початок», засади якого були закладені Майданом? На початку голосно звучали заклики щодо необхідності «перезасну-

¹⁰ Там само. — С. 53—54.

¹¹ Там само. — С. 30.

вання держави», «укладання нової суспільної угоди», кардинальної конституційної реформи (скликання для цієї мети Конституційної асамблеї), інакше кажучи, глибоких інституційних трансформацій. Утім, ідеї інституційних змін досить швидко зійшли нанівець, були витіснені поверненням до звичного уявлення про те, що головне провести «зміну еліт», «очистити владу» або ж її «радикально оновити» в кадровому сенсі. Всі більш-менш значимі інституційні зміни як-от створення нових антикорупційних інституцій, реформа судової влади та державної служби, люстраційних та конкурсних процедур так чи інакше орієнтувалися на необхідність «кадрового оновлення», а нова якість суспільно-політичного процесу, буцімто, залежить від того, хто «прийде до влади за результатами Майдану».

Революційний пафос радикального оновлення став поверненням до звичних та загально визнаних уявлень, про те, що «все залежить від людей», що так добре резюмує повсюдно вживаний сталінський афоризм: «Кадри вирішують усе». Інакше кажучи, «якість» рішень у державній політиці залежить від того, хто їх ухвалює. Ще точніше — від його наміру. Така впевненість у тому, що зміст рішення залежить від намірів того, хто їх ухвалює, хибує на кілька засадничих помилок.

По-перше, всі проблеми державної політики, точніше їх причини, починають убачати в «негідних намірах» можновладців, або, як любить повторювати відомий український політик: «Кожна проблема має прізвище ... » (А. Гриценко). Відповідно засобом державної політики стає усунення та покарання осіб, що винні за неправильні рішення. Універсалізуються проблеми: «Хто має бути покараним за ... ?» та як віднайти гідних керівників із «чесними» та шляхетними намірами, тих, хто не буде зловживати владними повноваженнями задля власного збагачення. Головною суспільно-політичною проблемою та домінантним пріоритетом уваги громадян до дій держави стає «кадрова політика». Суспільство переважно дебатує питання або про зорганізування люстрації або про результати призначень за результатами нових конкурсних процедур.

По-друге, такий орієнтований на наміри посадовців підхід призводить до повного ігнорування інституційних проблем. Інакше кажучи, всерйоз не розглядаються інші чинники ухвалення рішень, від яких залежить зміст державної політики, наявна інформація та чинні правила. Західна традиція врядування у разі невдачі державної політики радше схильна ставити питання не щодо того «хто персонально несе відповідальність?», а «як це могло статися?»: що було не так в організації взаємодії, в наявній інформації, ресурсах тощо. Інакше кажучи, переважно аналізується інституційна основа рішення, а не «прізвища», адже припускається, що в державній політиці працюють насамперед інституції, а не конкретні особи.

По-третє, орієнтація на наміри виробників державної політики породжує загальну хвилю моралізаторства (обговорення особистих мотивів Інших) та дає можливість постійно висувати неадекватні «моральні вимоги»

до «оновлення кадрового складу». Матеріали ЗМІ та численні виступи «політичних експертів» рясніють міркуваннями, «якими мають бути» нові можновладці, дедалі більше піднімаючи планку очікувань стосовно особистого морально-психологічного складу таких людей. У політиках та держслужбовцях хочуть бачити еталон «самопожертви заради суспільних інтересів», відданості служінню спільному благу, своєрідних «громадських святих». Вочевидь такі завищені та неадекватні очікування за ближчого знайомства з обставинами життя та діяльності «нових облич» породжують фрустрації («офшори Порошенка», «квартира Лещенка» тощо) та гірке визнання «чергового обману» та зміни одних «кланів» іншими.

Така орієнтація на мораль та віра у чудодійність «шляхетних намірів» імплікує своєрідний месіанізм: очікування «справжнього лідера нації» («свого Вашингтона з новим та праведним Законом»), який чудовим чином розв'яже всі проблеми державної політики («наведе лад»). Вочевидь, такі месіанські очікування походять з доби новоевропейського романтизму, з його поділом суспільства на «героя» та «натовп» — секуляризованим відповідником християнського пасторства за схемою: «пастух» та «стадо». Цю орієнтацію живить надія на те, що Бог править людьми, веде їх до сотерологічної мети правильним шляхом, але робить це за посередництва обраних (священників та монархів). Секуляризація цього архетипу в добу Просвітництва також відтворює цю бінарну опозицію у вигляді «інтелігенції» та «народу», де перша, просвітлена знанням та відповідальна перед суспільством / історією (що разуче контрастує з волюнтаризмом безвідповідального монарха / генсека / несвідомої бюрократії) спрямовує суспільний поступ. У будь-якому разі громадянам замість активної самостійної та критичної участі в політичному житті належить лише віднайти обранця Бога / історії, того Месію, якого треба «підтримати», а той вже якось «все налагодить».

З огляду на це суспільство перебільшено зациклене на проблемі «лідерства». Якщо на початку доби незалежності критерієм лідерства громадська думка вважала «харизму», хай би що під цим малося на увазі, то вже на третьому десятку державної незалежності новітньої України до лідера окрім згаданої вище «громадянської святості» висувають вимогу рішучої «політичної волі». Саме нездоланна сила наміру, що здатна «поламати» будь-який опір «системи» (читай браку належної інформації та наявності правил і процедур), є, на переконання більшості громадян України, гарантією успішної державної політики та суспільного поступу.

Орієнтація на наявність «сильної політичної волі» зазвичай провокує волюнтаризм та самодурство. Адже вимога «сильної волі» є чи не кульмінацією конфронтаційного способу розроблення та ухвалення державної політики, саме її наявність внеможливе і потребу цікавитись наявністю у «стейкхолдерів» альтернативних позицій, і будь-яку потребу певним чином їх враховувати, балансувати при ухваленні рішень. «Сильний лідер» може дозволити собі ні з ким не рахуватися, він повинен привчити інших змиритися

з його рішеннями. Натомість виваженість та розсудливість, потреба в консультаціях та часу на обмірковування рішень фактично означає слабкість волі, відсутність «лідерських рис». Однак «сильною волею» лідера вчиться маніпулювати його оточення. Всім відомі випадки, коли «лідерські рішення» прямо залежали від того, хто першим або останнім зайшов до кабінету. При обговоренні проектів рішень їх доля дедалі більше залежить від міркувань «демонстрації заявки на лідерство», аніж від їхнього змісту.

Проте окрім «сильної волі» лідер повинен мати певні атрибутивні характеристики, що гарантують його відповідність щодо головних викликів сьогодення, таких, якими їх схоплюють панівні суспільні настрої та відображає громадська думка. Так, по завершенні Помаранчевої революції 2004—2005 років головними вимогами називали «чесність та патріотизм», що вочевидь передбачало домінування інтересів суспільних над особистими в повсякденній діяльності можновладців. Власне, йшлося про здатність здійснювати належний вибір на користь народу України у ситуаціях, коли такі рішення віддаються на особистий розсуд тому, хто їх ухвалює. Умовою належної мотивації такого вибору була відсутність в минулому того чи іншого кандидата домінування приватного інтересу. Саме цим пояснюється популярне в ті роки гасло «відділення бізнесу від влади». Адже бізнесмен у владі, фетишизованим образом якого став «олігарх», «за визначенням» не може позбавитися спокуси використовувати свій статус та довірені його розпорядженню публічні ресурси на користь своїх вузьких корисливих інтересів або ж інтересів своєї сім'ї, друзів, партнерів по бізнесу. Така «деолігархізація влади» була спрямована на створення превентивних механізмів запобігання корупційним зловживанням.

Прихід до влади опонентів «Помаранчевого Майдану» ознаменувався зміною «профілю вимог» до представників органів влади. Наголос робився на т.зв. професіоналізмі. Останній мав подвійне смислове навантаження. По-перше, «професіоналізм» протиставляли «мітинговому дилетантизму», значний досвід попередньої галузевої діяльності, професійну коректність та відповідальність виконавця — наївній вірі у всесилля революційної волі, яка «наламала дров», ухвалюючи «популістські рішення». Епоха кадрового домінування «чесних патріотів» оголошувалась «помаранчевим лихоліттям», яке досягло свого апогею в економічній кризі 2008—2009 років, а різноманітним революційним проектам «українського прориву» була протиставлена впевненість у стабільності «вже сьогодні», стабільності, яка на тлі падіння попередніх років сама по собі видавалася «покращенням».

По-друге, «професіоналізм» робив наголос на відповідальності в роботі, дисципліні виконавця. Тим самим поступово витіснився той момент вільного вибору (між особистими й суспільними інтересами), який залишали за держслужбовцями носії попередньої парадигми «кадрового оновлення влади». «Професіонал» за визначенням не політик, який вимушений робити нелегкий вибір, він радше «управлінець», «технократ», «функціонер», най-

вищою цінністю трудової етики якого є непримітна функційність, виконавча дисципліна. Для системи «відновленої вертикалі влади» потрібні були слухняні, але компетентні виконавці наказів «згори», які не вагаючись виконують будь-яке рішення, навіть попри його нелегітимність та моральну неприпустимість («Беркут» який побиває беззахисних студентів).

Переможна Революція Гідності 2013—2014 років теж намагається віднайти свою відповідь на питання, якими мають бути «кадри, що вирішують усе». Суть «кадрової політики» постевромайданної доби резюмують панівні гасла «кадрового очищення», проведення «люстрації», які у 2014 році стали частиною вітчизняного законодавства. Ці вимоги мають суто «негативний» характер, вони типізують профіль тих, хто має бути відсторонений від роботи в органах влади, за яким власне й відбувається таке «очищення». Фактично йдеться про спробу позбавитися «функціонерів системи», які бездушно виконували накази «клептократичної верхівки». Люстрація є формою відторгнення того типу цинічного та політично байдужого «професіонала», який готовий слугувати будь-кому, хто стоїть вище у «відновленій вертикалі влади», та слухняно виконувати будь-які накази. Люстрація є формою помсти тим, завдяки кому успішно працювали механізми відверто грабіжницького режиму.

Тепер порятунок та процвітання вітчизні покликані забезпечити т.зв. технократи. Образ «технократа» вибудовується довкола трьох головних вимог. По-перше, він має бути «не-політиком», не бути висуванцем певного партійно-корпоративного угруповання, що має слугувати запобіжником від зловживання посадовими обов'язками. По-друге, має не бути власником великого бізнесу, тим самим реалізувати антиолігархічний принцип «відділення бізнесу від влади». «Технократи», що прийшли до уряду у 2014—2016 роках, були переважно в минулому найманими «успішними менеджерами», а не власниками бізнесів. По-третє, вони мали бути неупередженими, «рівновіддаленими» від усіх партійно-політичних та олігархічно-політичних центрів. А цій вимозі найкраще відповідали іноземці, і ми вперше в історії України стали свідками, коли міністрів — членів уряду, виробників державної політики наймали міжнародні хенд-хантерські структури. Замість Кабінету Міністрів політиків, що реалізують попередньо сформований та підтриманий виборцями курс, врядування (governance) віддають у «хороші руки» «технократів», покладаючись на те, що «професійний досвід» технократів дасть змогу формувати належну державну політику.

Персоніфікація формування державної політики (policy), яка дедалі більше відділяється від «політики» (politics), впливає і на характер останньої. Політичні партії вже щонайменше приділяють увагу, аби «мати політику», за підтримкою якої звертатися до виборців. Розроблення державної політики віддається на відкуп «технократам», професійний успіх яких підтверджений їхнім минулим у приватному секторі. Між тим політичні сили дедалі більше стають «командами», які намагаються шляхом «комбінаторики» іміджів

своїх членів справити враження на виборців органічною поєднаністю достатньої політичної волі з технократичною незаангажованістю.

Вище вже йшлося про «технократів» у сенсі корпоративно-партійно незаангажованих фахівців певної галузі, неупередженість та «рівновіддаленість» яких від центрів політичного впливу дозволяє їм ухвалювати об'єктивно-потрібні рішення у тій чи тій сфері державної політики. Прихильники такої «технократизації» державної політики апелюють до моделі корпоративного управління в бізнесі, де функції «менеджерів» чітко окреслені, їх наймають «власники», аби досягати певних виробничих та фінансових результатів. Існує стійке переконання про можливість перенесення такої «менеджеральної» логіки зі сфери приватної до сфери публічної.

При цьому ігнорується принципова відмінність менеджеральної логіки управлінців і завдань, які стоять перед виробниками державної політики. Насамперед це стосується мети. У приватному секторі мета є постійною — максимізація прибутку. Їй підпорядкована вся логіка рішень та дій, вона є мірилом та критерієм успіху обраної бізнес-стратегії / моделі та доцільності застосування тих чи інших засобів / інструментів. У державній політиці ця мета — максимізація прибутку як така незастосовна, адже держава існує не для того, аби «заробляти гроші». Держава не гравець на ринку. Тому попередня «успішність» професійних менеджерів із бізнесу, які йдуть як «спасителі-реформатори» на позиції розробників державної політики, неодмінно наражається на іншу логіку, яку вони щиро не розуміють і впадають у фрустрацію через 2—3 місяці від початку своїх спроб застосувати звичні прийоми управління в держустановах. Технократи з подивом для себе дізнаються, що не можуть масово змінювати підлеглих, гнучко оперувати фондом заробітної плати. Але найголовніше — вони не можуть зрозуміти критеріїв оцінки своєї успішності. Звідси нескінченні вимоги запровадити KPI (Key Performance Indicators), використовувати показники міжнародних рейтингів (інакше кажучи, «як ми виглядаємо порівняно з іншими», при цьому повсюдно тавруються будь-які прояви PR-у), логіка управлінського контролю, що не є релевантною головної функції: розробляти та реалізовувати державну політику (public policy).

Держава існує для того, щоб розв'язувати суспільні проблеми, відповідно, її мета є непостійною, «плинною» залежною від того, що суспільство вважає проблемою. Відповідним чином змінюються і цілі політики. Порівняно з приватним сектором державна політика вкрай непостійна, в ній неможливо «один раз і назавжди» вибудувати суперуспішну систему цілей, інститутів та заходів. Вона є радше тим «неспокійним морем», про яке згадується в Біблії, хвилі якого щоразу виносять нові проблеми, змінювані цілі та «суспільні збурення».

Другою специфічною особливістю державної політики є необхідність мати справу з великою кількістю інтересів стейкхолдерів та потреба пошуку їх максимально прийнятної для всіх балансу. Саме політична необхідність мати справу з великою кількістю стейкхолдерів і є тим, що найбільше фруст-

рує «технократів». В корпораціях ситуація куди вільніша: акціонери надали право управління менеджерам, на яких покладено повноту відповідальності за результати, але їм надано свободу діяти на власний розсуд. Тому для «технократа» необхідність враховувати різні інтереси є незрозумілою й обтяжливою. Вони розцінюють це як «політичні впливи» або тиск на себе («політика заважає»). Остання заважає їм працювати, вони ж «професіонали», знають, що і як робити, вони на власний розсуд, як звикли до цього «в бізнесі», хочуть визначати цілі, пріоритети, способи діяльності, які чинять вплив на суспільство, та ізолюватися від зворотної його реакції як від «політики». «Технократи» прагнуть редукувати складність рішень в державній політиці до менеджерських технологій та ухвалювати їх кулуарно — за умови присутності незначної кількості інших топ-менеджерів, замість структуривати процес роботи з іншими інтересами вони хочуть відмовитись від цього загалом, наївно вважаючи, що таке «відмежування від політики» можливе в умовах електоральної демократії. Політика як необхідність зважати на різні інтереси, шукати їх баланс для «професіоналів» — «смуга перешкод», «вороже середовище», царина ірраціональності, приватних інтересів, почуття і пристрасті, недалекоглядності та брутальної сили. Вони просять, аби їх «захистили від політичного впливу». Ідеалом технократа завжди буде диктатура та авторитаризм, коли «ніхто не заважає работать» (М. Азаров).

Утім найглибша причина, чому «технократам» не варто делегувати право формувати державну політику, хоч як це дивно прозвучить, — це їхня заангажованість та упередженість. Звичайно, останні не слід тлумачити поверхнево як «залежність від центрів політичного впливу»; це радше залежність від власного фахового досвіду. Річ у тому, що «професіонал» не здатен всерйоз розглядати альтернативи. Саме така логіка — покласти на професійний досвід фахівця, якою керується звичний для нас підхід до кадрових призначень («кадри вирішують усе», треба лише віднайти чесного, партійно незалежного фахівця, і це буде гарантією «правильної» державної політики) — і є причиною цього.

Будь-який «технократ-фахівець» з тієї чи іншої сфери вже заангажований та обмежений колом власних знань та переконань. На його переконання, він краще за інших знає «що робити», в нього немає потреби «радитись» та «консультуватися», він наперед розкритикує будь-яку позицію, відмінну від його власної. Інакше кажучи, для «професіонала» немає проблеми вибору — головного осереддя державної політики, він не схильний діяти «раціонально»: артикулювати альтернативи, уважно їх вивчати, помірковано зважувати, вислуховувати стейкхолдерів — носіїв цих альтернативних пропозицій. Його діяльність — радше інстинктивне та швидке прийняття інтуїтивних рішень, базованих на успішному попередньому досвіді. Чесноти, важливі для виконавців (фаховий досвід, чітке розуміння того, «що слід робити»), набувають протилежного значення у разі тих, хто ухвалює державну політику (виваженість, розсудливість, неупередженість).

Інакше кажучи, «технократ-професіонал» найменше схильний дотримуватися одного із засадничих принципів розроблення державної політики «to think out of the box» (трансцендувати свою перспективу, подивитися на звичні речі під іншими кутами зору). Для заангажованого фахівця альтернативна позиція є ворожою, вона загрожує його розумінню того, що «необхідно негайно зробити», ставить під сумнів його компетентність («є дві думки: моя та неправильна»). Навряд чи таке ставлення можна вважати тими чеснотами (виваженістю та поміркованістю), якими мають володіти розробники державної політики.

Схоже, результатом Революції Гідності стало лише часткове започаткування нових інституційних підходів, незворотність яких ще випробовується («електронне декларування», діяльність Національної антикорупційної агенції, Національної агенції із запобігання корупції, новообраних держсекретарів, нового корпусу членів Вищої Ради правосуддя та суддів Верховного Суду) і прогнозоване розчарування в постреволюційних можновладцях та поступове покладання очікувань на новий тип «лідерів» — цього разу «ветеранів АТО» як тих, хто може «очистити владу», «навести лад» і завершити почате на «революційному Євромайдані».

Михайло Цюрупа

Боротьба за армію — армія у борні революції

Політичні революції серед протестних форм соціальної діяльності завжди привертала увагу дослідників, адже мовиться про доленосний злам усталених форм буття, який рідко відбувається мирно. Навіть у безкровних революціях завжди присутній «силовий план». Так, серед низки революцій «арабської весни» тільки у Тунісі влада відносно мирно поступилась революційним силам і нова армія виконує постреволюційні завдання — боротьбу із зовнішньою загрозою ісламістів із сідньої Лівії.

Насильницький аспект діяльності у так званих «мирних» формах політичної боротьби, як-то страйки, бунти, соціальне безладдя, не такий помітний, як у революціях, проте і в деяких різновидах останніх може бути обмежений низьким потенціалом силового тиску. Наприклад, воєнно-політичний переворот у Таїланді у вересні 2006 року був напрочуд мирний, без найменшого кровопролиття, а військові лише блокували поліцейські сили країни, які були на боці нині поваленого прем'єра — глави колишнього уряду.

Важливо встановити особливості суперечливого зв'язку політичної революції та армії, простежити взаємодію цивільних, громадянських структур та силових інституцій як консервативно налаштованого апарату державного примусу. Я спиратимусь на ідеї Пітирима Сорокіна щодо циклічності революцій ХХ сторіччя, а також на власні результати узагальнення досліджень соціально-політичної ролі армії.

Відомий російський та американський соціолог П. Сорокін на початку XX сторіччя заклав фундамент наукового аналізу революцій у політичному житті, які він відносив до пікових, злетних форм циклічного політичного процесу. Очевидно, можна вибудувати циклічні криві історичного процесу на певному відрізку соціального часу і тим самим передбачати сплеск чи спад соціальної активності армії у конструктивній чи деструктивній формі.

Для А. де Токвіля політична революція нічого не додає у сенсі історичного прогресу, бо вона є спробою опанувати новий соціально-політичний устрій, який уже почав формуватись. У праці «Старий устрій та революція» Токвіль на прикладі революції 1890-х років у Франції показав, що революціонери-якобінці намагались опанувати процес модернізації країни «заднім числом», а армія з Наполеоном Бонапартом революціонізувала здебільшого форми збройної боротьби, ніж політичний устрій.

У будь-якій революції слід мати на увазі існування можливості використання обома сторонами силових засобів, хоча цю можливість часто переоцінюють: так, колишній міністр оборони України А. Кузьмук в інтерв'ю відомому часопису казав стосовно конфлікту української влади навесні 2007 року: «Якщо почнеться кровопролиття, воно охопить всю країну.. у кожного військового, у кожного громадянина, образно кажучи, мають бути перед очима чоботи миротворців, які прийдуть на нашу землю у випадку чого»¹². Проте загалом у подіях 2004 та 2014 років армія стояла на позиціях умовного нейтралітету.

Збройна сила є історично одним із перших структурних та владних елементів апарату країни, з якого, як свідчать культурологічні розвідки, починається процес державотворення. Одночасно з виникненням політичної форми організації суспільного життя виникають спеціалізовані органи для підсилення влади — озброєні загони ватажків. Це влучно висловив Максиміліан Робесп'єр: «... війна завжди є першим бажанням могутнього уряду, який жадає бути ще потужнішим»¹³.

У подальшому силові органи утворюють одну з найважливіших частин державного апарату. Важливою проблемою є визначення нової соціально-політичної функції збройних сил у контексті їх взаємодії з політичною владою. Згідно із західною традицією цю проблему розширено до проблемного питання «військово-соціальних відносин». Як показує контент-аналіз воєнно-теоретичного журналу США «Joint Forces Quarterly», питання «армія — революція — влада» практично не ставлять, натомість за радянською та пострадянською позицією, згідно з працями Мирського, це найактуальніша проблема країн «третього світу».

Армія впливає на суспільство і державу через зв'язок військової діяльності з реалізацією політики держави, тут мають місце дві полярні точки

¹² Столичные новости. — 2007. — № 18. — С. 10.

¹³ Цюрупа М.В. Основи загальної та воєнної політології. — К.: Кондор, 2013. — С. 113.

зору: перша — армія знаходиться поза політикою, друга — армія є знаряддям політики. Перша точка зору реалізується через конституційні обмеження політичної активності військовиків, заміщення посад міністрів оборони цивільними особами, дедалі частіше навіть жінками, формування відповідних ментальних засад військової еліти.

Другу точку зору сконцентровано в інституційній теорії (Блау, США; Шоселер, ФРН), згідно з якою армія є одвічною соціально-політичною інституцією, необхідною «для стабільного функціонування суспільства», вона є «системою соціальної дії». Армія ліквідує дисфункції, особливо «підривні дії» (страйки, расові виступи, соціальні аномалії)¹⁴.

Тому армія може бути одним із суб'єктів політики, який справляє певний вплив на державну владу, політичну систему суспільства загалом. Такий підхід дає змогу розглядати її як відносно самостійну політичну силу.

Низка соціальних обставин формує армію як усталену, консервативну, силову державну інституцію. Для військовика дисципліна, порядок, організованість є нормами повсякденної життєдіяльності. У нього негативне сприйняття безвладдя одних і всездозволеності інших політичних сил, цим і відрізняється політична культура військовика від цивільної особи. У армії впродовж сторіч підтримують відомчий дух корпоративності, особливої солідарності військовослужбовців. Завдяки цьому вона може зберігати себе як військове формування навіть за умови руйнації держави, як це було з «Білою гвардією» Росії.

Залежно від того, на яких засадах базовані відносини «армія — держава», проявляється соціально-політична позиція армії. При порозумінні та згоді спільних інтересів вона позитивно сприймає внутрішньополітичне життя, у тому числі й необхідні реформи. Але якщо між державою та суспільством існують протиріччя, то це негативно впливає на збройні сили, в їх середовищі відбувається поділ на прихильників тієї чи тієї політичної сили (сторони). Це породжує соціально-політичну нерівновагу, зумовлює розлад між командуванням та підлеглими, різними категоріями військовослужбовців, військовими та цивільними.

Участь армії у політичних процесах характеризують:

— постійна соціально-політична присутність реальної сили у суспільстві, тому не дарма під час владної кризи в Україні 2007 року постійно наголошували на можливості «силового варіанта», а процес перепідпорядкування Президентом України внутрішніх військ і слід було розглядати саме у цьому контексті;

— можливість безпосереднього залучення до політичного процесу військовослужбовців як інструменту боротьби політичних сил;

— прихильність військовослужбовців до прибічників певної ідейно-політичної доктрини з особливим мілітарним аспектом;

¹⁴ The perceive role of the military. — Rotterdam, 1971.

— можливість поєднання професійної служби з мінімальним рівнем політичної діяльності військовослужбовців як громадян держави.

При плануванні реформування збройної сили важливо враховувати, що стабілізуюча роль армії не зводна до силової реакції на дії, які загрожують суспільству зсередини.

За умов демократії вона забезпечує стабільність суспільства своєю неучастю у політичній боротьбі, відсутністю демонстрації партійних симпатій та антипатій, правовою заборонаю використання її в політичних та інших цілях, упевненістю та послідовністю при визначенні своїх державницьких позицій, орієнтованих на підтримку конституції, законності та порядку, легітимних основ законодавчої, виконавчої та судової влади.

У резолюції ПАРЄ з приводу ситуації в Україні у квітні 2007 року позитивно відзначено «нейтралітет збройних сил»¹⁵.

Зарубіжні політологи доволі високо оцінюють роль збройних інституцій у політично організованому суспільстві, вказуючи, що будь-яка влада, крім легітимації, потребує ще й примусової сили армії та поліції, потенціал їхнього впливу на владу настільки великий, що питання контролю армії ніколи не сходили з порядку денного. Еліту збройних сил слід розглядати як на групу інтересів у політиці. Це означає:

— військові є носіями величезного обсягу знань і досвіду в галузі розв'язання конфліктів на внутрішній та міжнародній арені. Уряди часто прислуховуються до думки військової еліти стосовно збройної, точніше, силової боротьби;

— армія знаходиться начебто «всередині» прийняття політичних рішень, для впливу на які вона має свої інституційні форми — Міністерства оборони, Ради національної безпеки, представників військової еліти у військово-промисловому комплексі;

— вплив військових на суспільне життя завжди підсилюється, коли суспільство потребує особливих зусиль щодо захисту своїх здобутків, у тривожні передвоєнні часи, за надзвичайних станів тощо.

Проблемним питанням для воєнно-політологічного аналізу реформування збройної сили залишається *взаємодія армії з іншими силовими, збройними інституціями* — поліцією, службами безпеки, розвідкою, внутрішніми військами. На наш погляд, сила армії у воєнно-політичному плані є такою, що може бути «останнім засобом» у забезпеченні порядку, громадського спокою, стабілізації конфліктної ситуації, особливо за бездіяльності інших силових органів. Хоча використання збройної сили у внутрішніх справах суперечить конституційному праву, вона залишалась єдиною реальною силою «наведення порядку» у Північній Ірландії 1969 року, в Індії 1984 року, у Чечні 1994 року, в Італії 2008 року.

¹⁵ Резолюція ПАРЄ 3 квітня 2007 року про політичну ситуацію в Україні.

Зазвичай коли армія «виходить із казарм» у мирний час, навіть заради шляхетної соціально-політичної мети, зростає відчуженість її від суспільства, а інколи навіть виникає протистояння армії та народу. Під час збройного забезпечення путчу, організованого так званим «ГКЧП» у серпні 1991 року, переважна більшість солдат та офіцерів підрозділів, які були введені у Москву, не розуміли сутності поточних політичних справ та смислу своєї «мирно-бойової» діяльності.

Для демократичної держави самостійні дії армії (ті, що здійснюються за її ініціативою та за її планами) за межами правового поля держави є неприйнятними. Зауважимо, що завищений соціальний статус, коли збройна організація держави вважає себе «рятівницею нації», може ставити армію «над політикою», а тим самим парадоксально проявиться спокуса втрутитись у політику¹⁶. Сучасні військові доктрини трансформуються у бік визнання цінності армії як стабілізуючої сили під час неусталених або конфліктних соціально-політичних процесів¹⁷, тому мета реформування збройних організацій держави полягає у приведенні перших у відповідність до демократичної природи країни.

Національні революції другої половини ХХ сторіччя на Кубі, в Алжирі, Лівії, Ірані показали певні новації порівняно з попереднім сторіччям: з'ясувалось, що в революційному перевороті не обов'язково вирішальну роль перебирають знедолені, в Ірані цю роль відігравали високооплачувані нафтовики, а Куба була на субконтиненті однією з найзаможніших країн; у революціях дедалі більшу роль починають відігравати інтелігенція та військова еліта як носії нових політичних цінностей та ідеалів.

Звернемось до новітніх революцій на арабському Сході, де перебіг боротьби спростував тезу Андре Глюксмана, висловлену перед початком нового сторіччя, що політичні революції через низьку напругу силової боротьби стають більш мирними.

Традиції втручання військових у політичне життя арабських держав беруть початок з перших сторіч існування Халіфату та явно проявлялись в період правління в Єгипті мамелюків в XIII—XVI ст. 1882 року армія під керівництвом полковника Орабі-Паші виступила проти посилення іноземного панування в країні. Значний вплив на спосіб мислення єгипетських офіцерів справили військові перевороти в Іраку і Сирії в 1930—1940-ві роки.

Армії належала вирішальна роль у поваленні монархії в липні 1952 року, проведенні внутрішньополітичних перетворень і радикальній зміні зовнішньополітичного курсу країни, що зробило Єгипет в 1950-х — середині 1960-х років визнаним лідером арабського світу. Єгипетські військові та їхній керівник Гамаль Абдель Насер стають зразком для наслідування в арабських країнах. Особливо високою була популярність єгипетського лідера

¹⁶ Хейвуд Е. Политология / 2-е изд., пер. с англ. — М., 2005. — С. 465.

¹⁷ Military: Make Stability, not War // New York Times. — 2008 (17.09).

серед революційно налаштованої військової молоді. «За Насером» мріяли зробити революцію у себе на батьківщині молоді офіцери від Марокко до Саудівської Аравії. Єгипетські збройні сили перетворилися на становий хребет режиму, а з офіцерського середовища вийшли президенти республіки — М. Нагіб, Г.А. Насер, А. Садат, Х. Мубарак.

Зауважимо, що у лавах «вільних офіцерів» під проводом Насера були офіцери різних політичних поглядів: націоналісти, «брати-мусульмани», марксисты. Можливо, тому аж до приходу до влади у керівників організації не було ні чіткої програми, ні уявлення про те, що треба робити на наступний день після революції.

Кістяк майбутньої армійської еліти Іраку створився у перебігу антитурецького повстання мекканського шерифа Хусейна Бен Алі з 300 іракців — вихідців із сунітських кланів центральної та північної частин країни. Ці люди стали першими і головними «стовпами» режиму сина Хусейна принца Фейсала, який 1921 року зайняв іракський трон, ставши королем Фейсалом I.

Після встановлення в Іраку королівської влади Фейсала більша частина офіцерів арабської армії шерифа Хусейна обійняла важливі посади в державних органах та збройних силах, піднявшись до рівня представників соціального «верху».

Історія перших десяти років республіканського режиму в Іраку (1958—1968) наочно показує, що жодна політична сила в країні не мала шансів прийти до влади і зберегти її без твердого опертя на армію. Не стали винятком і баасисти. Після вересневого (1966) надзвичайного регіонального (іракського) з'їзду Баас партія зосередила головні зусилля на вербуванні своїх прихильників серед армійського офіцерства. Військове бюро регіонального керівництва Баас очолив сам генеральний секретар партії Ахмед Хасан аль-Бакр. IX національний з'їзд визначив головним полем партійної роботи «політичну та ідеологічну роботу в армії».

Робота баасистів в армійському середовищі виявилася високоефективною. Крім цього, їм вдалося залучити на свій бік невелике за чисельністю, але впливове за складом опозиційне щодо режиму угруповання офіцерів «Арабський революційний рух» (виник навесні 1968 року).

Таким чином, на арабському Сході виявилась тенденція, коли армія з яскраво вираженою активною у соціально-політичному плані військовою елітою очолює революційні сили, приходить до влади й у подальшому постає як консервативна сила, що перешкоджає подальшим прогресивним крокам: Пакистан з П. Мушараффом, Єгипет з Х. Мубараком, Туреччина після Ататюрка.

Інша лінія склалась у результаті попереднього опертя революційних сил на армію, коли вони ведуть «боротьбу за військо», надалі військові відходять на задній план і не претендують на самостійну роль, як у Росії. Характеристика офіцерства царської Росії як відсталого в середовищі прогресивних сил підтвердилась тим, що у революціях 1917 року здебільшого

брали участь маси солдат та матросів із притаманною нерозвиненим масам швидкою зміною настроїв.

Щодо України, то варто відзначити нестандартну ситуацію відсторонення армії від рішучих революційних дій. Так, Центральна Рада не використала багатотисячний корпус, дислокований в Україні. У подальшому, у перебігу «мирних» революцій 1991 та 2004 років, а також при збройних зіткненнях на Майдані під час Революції гідності армія, як у Тунісі, зайняла очікувальну позицію, що тільки підтверджувало наші побоювання стосовно належності нашого суспільства до «країн третього світу». Тільки вимушене, «силове» реформування наших збройних сил у борні з російсько-сепаратистськими військами в зоні АТО впродовж 2014—2016 років дає надію на захист революційних досягнень українського народу. Пробудження громадянської активності учасників АТО, волонтерів, добровольців свідчить про зростання політичної залученості української армії¹⁸.

Владислав Верстюк

«Меседжі» Української революції 1917—1921 років

Указом Президента України 2017 рік проголошено роком Української революції 1917—1921 років. В найближчі місяці анонсують проведення заходів державного значення, а також кількох великих наукових конференцій. Фактично часопис «Філософська думка» робить перший крок у цьому напрямку, зв'язуючи в єдину смислову цілісність революцію сторічної давнини і дві революції XXI сторіччя. Як революція XVII сторіччя під проводом Б. Хмельницького, так і революція 1917—1921 років є визначними поворотними точками в історії України.

1917 рік дав Україні змогу відновити свою державність, боротися за неї кілька років зі зброєю у руках, поклав початок нового прочитання «українського питання», ствердив як доконаний факт наявність української нації, а разом з тим сформував кілька повчальних уроків, які необхідно добре вивчити і засвоїти. Мене як професійного історика не може не тішити те, що мої колеги впродовж останньої чверті сторіччя провели велику і кропітку роботу з реанімації історії Української революції, звільнення її з-під нашарувань історії СРСР, яку вибудовували на міфі Великої жовтневої соціалістичної революції. Позбавлення радянської міфології відбувалося не в академічній кабінетній тиші, а у завзятій інтелектуальній боротьбі. Ще й сьогодні російські історики уперто не хочуть визнавати факт існування Української революції, а твердять про єдину Російську революцію з невеликими регіональними особливостями та про громадянську війну на класовій основі. Зазвичай про дефініції не сперечаються, а домовляються. Але сучасне життя показує, що суголосних форм думання у нас з північними сусідами стає де-

¹⁸ Війна де facto. — Київ: Темпора, 2016.

далі менше і менше. Події від весни 2014 року, які були прямим продовженням Революції Гідності, стимулюють нас до ретельного переосмислення всього російсько-українського минулого, спонукають до ретельного перегляду тезаурусу революції, наповнення його новими смислами, які до цього делікатно оминали або приховували за спеціально придуманими евфемізмами.

Утвердження в сучасній історичній літературі терміна «Українська революція» спирається насамперед на самоназву, на визначення лідерів і перших істориків революції М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка. Сучасні ж дослідники наголошують на принципових відмінностях Української революції від російської. Якщо для останньої головним завданням була боротьба за монополію на владу, то для першої — державотворення та демократичні цінності. Це різної складності завдання, одна справа захопити владу і за допомоги терору використати старі державні інституції та їхні кадри і зовсім інша — творити нову державу з чистого аркуша.

Породжена розпадом російського імперського організму, Українська революція у процесі свого розвитку набула виразних самодостатніх форм, перетворилась на феноменальне явище XX сторіччя, яке залишило глибокий слід у свідомості українського народу і стало джерелом державницьких прагнень кількох прийдешніх генерацій українців.

Революція була спричинена низкою чинників, передусім прагненням народу реалізувати своє природне право на національну та державну самостійність. Ідеологія революції сформувалася на базі європейських демократичних цінностей. Державотворчі прагнення були стрижнем Української революції. В її перебігу було випробувано кілька моделей національної державності: демократична (Українська Народна Республіка), консервативна (Українська Держава гетьмана П. Скоропадського), ліводемократична (Українська Народна Республіка доби Директорії), ліберально-демократична (Західноукраїнська Народна Республіка).

У радянській та сучасній російській літературі поняття «революція» та «громадянська війна» розглядають у тісному взаємозв'язку. Новітня українська історіографія фактично відмовилася використовувати термін «громадянська війна» в контексті подій Української революції. Вмотивовано це тим, що в Україні не було масштабної внутрішньої війни на ідеологічному ґрунті. УНР доводилося вести оборонні військові дії на своїй території проти збройної експансії армій неукраїнського походження.

Відмітною рисою революції було протистояння з Росією. Українцям довелося виборювати свої права у змаганні з російськими політичними силами різного соціального спрямування, які, проте, одностайно мислили категоріями «єдиной и неделимой» Росії. В ході революції відбулося кілька російсько-українських війн як з «червоною», так і з «білою» Росією. Зрештою Україна була загарбана й окупована «червоною» армією. Війна з більшовиками тривала кілька років і була надзвичайно схожа на ту, яку сьогодні ми

називаємо гібридною війною. Більшовики на словах визнавали право націй на самовизначення, але вимагали перевиборів Центральної Ради за власним сценарієм. Створювали свої кишенькові «радянські уряди України», на допомогу яким посилали збройні сили, а у запіллі організовували збройні повстання, вели підривну роботу серед українського політикуму за допомоги лівих елементів. На загарбаних українських територіях встановлювали жорстокий окупаційний режим, в основі якого були «червоний терор» та політика «воєнного комунізму». Перебіг революції, тісно поєднаний з українсько-більшовицькою війною, дає також певні парадигматичні підказки до виявлення природи більшовицького режиму, який, прикриваючись ідеями комунізму, нав'язуючи їх силоміць, фактично здійснив окупацію України. Фактично більшовизм, постійно ототожнюючи себе з ідеями інтернаціоналізму, насправді виявився різновидом російського месіанізму. Завершальний період революції 1920—1921 років, як і пізніша історія радянської України, було позначено розпалюванням класової боротьби, створенням комнезамів, «червоним терором», використанням армії для придушення антибільшовицького опору, чистками в КП(б)У та першою хвилею голоду, який охопив Україну у 1921—1922 роках.

Поразка революції підштовхує до пошуків її слабких місць. Вони не є таємницею. До поразки спричинили зовнішні обставини, а також брак досвіду державної роботи у політичних лідерів, домінування в їхньому світогляді крайніх ідей, а також недостатність єдності, відсутність необхідної кількості управлінських кадрів, в тому числі і військових вищої кваліфікації, фінансова криза. Проте хочу застерегти від надмірної критики і нігілістичного тлумачення результатів революції. Треба завжди пам'ятати, що маємо справу з першопрохідцями, які відважилися на неймовірно складне завдання, намагались розв'язати його не у власних інтересах, а для блага народу. Негативний досвід — це теж досвід, який дорогого коштує. Без подій 1917—1921 років не було б ні проголошення незалежності, ні Помаранчевої революції, ні Революції Гідності. Підсумкова оцінка Української революції не може бути однозначною. Якщо українська державність упродовж революції не змогла себе ствердити, то це ще не дає підстав для розмов про повну поразку, а тим більше катастрофу. Революція зробила потужний мобілізаційний вплив на українські національні сили, сприяла консолідації нації, зростанню її етнічної і політичної самосвідомості. Вона остаточно ліквідувала той ганебний статус, який мали українці у царській Росії, і змусила більшовиків піти на значні поступки українцям, забезпечивши їм певні пільги культурно-національного розвитку та проголошення УСРР, а згодом і союзної держави.

Проте ці поступки, як і відмова від «воєнного комунізму», на користь *не*у означали лише десятирічну паузу, яка стала прологом до гігантського тоталітарного експерименту з мільйонними людськими жертвами, деформованим світоглядом, мораллю та правосвідомістю, колективізацією та

Голодомором 1932—1933 років, в який було втягнуто український народ. Тісний причинно-наслідковий зв'язок Голодомору 1932—1933 років, масового знищення української інтелігенції з Українською революцією 1917—1921 років дає підстави (А. Граціозі) розглядати ці явища в загальному контексті як єдине ціле.

Незважаючи на втрату наприкінці 1920 року державності, революційний потенціал українського народу не було вичерпано. Він виявився в масовому антикомуністичному повстанському русі, який став однією з парадигматичних особливостей революції, а згодом був запозичений іншими революціями ХХ сторіччя. Було б хибно розглядати революцію як велике, але локальне явище, обмежене хронологічними рамками 1917—1921 років. Цілком очевидно, що верхня межа — 1921 рік — є умовною. Затухання революції було повільним, а багато процесів необоротними, передусім це стосується змін у масовій свідомості. Так, у середині 20-х років органи НКВС фіксували серед населення численні спалахи пропетлюрівських настроїв. Тоді ж в Україні розгорнулася масштабна дискусія про напрямки розвитку української культури. Її суть була яскраво виражена гаслом «Геть від Москви», сформульованим М. Хвильовим, це був прямиий наслідок революційних подій. І вбивство С. Петлюри, організоване радянськими спецслужбами, і Голодомор 1932—1933 років, і судові розправи над українською інтелігенцією 30-х років стали розплатою за революційну непокору.

Революція запам'яталась великою кількістю яскравих епізодів. Зверну увагу лише на кілька з них. Все почалося зі створення Центральної Ради, яка в короткому часі перетворилась на представницький парламент, проголосила Українську Народну Республіку, ухвалила її Конституцію та десятки законів. Згадаю бій під Крутами, який став символом жертвності у боротьбі за молоду державу. Треба сказати, що впродовж революційних років українці провели багато переможних боїв з агресором, але не всі вони належним чином зафіксовані в історичній пам'яті. Наприклад, у лютому 1918 року Звенигородський кіш вільного козацтва завдав нищівної поразки військам Муравйова. Нагадаю й знаменитий бій з денікінцями Української повстанської армії (махновців) у вересні 1919 року біля села Перегонівки під Уманню, в якому українські повстанці вщент розбили кілька добірних білих офіцерських полків.

Окремо варто згадати Акт об'єднання УНР та ЗУНР в єдину Соборну державу. Створення Академії Наук, Академії мистецтв, Всенародної бібліотеки України, двох університетів, сотень середніх шкіл, української преси — це все здобутки революції. Вони непогано вивчені істориками, але далеко не повним чином вкарбовані у історичну пам'ять.

Історія революції, викладена академічно, чи популярно, в шкільних чи вузівських підручниках, відтворена в літературі чи кіно, а особливо в публічному, медійному просторі — це величезний ресурс мобілізації нації, формування української ідентичності. Гріх було б його змарнувати.

Всіляко підтримую ідею найтіснішої спорідненості нашої сучасної держави з фундаментальними цінностями Української революції. Якщо козацьке минуле наповнило українців любов'ю до свободи, то революція прищепила їм ген демократії.

Вадим Скуратівський

**«Не достаточо ли нам говорить
о нашей проклятой революции?»**

Відверто кажучи, я вже досить наслухався доповідей про революцію, тож мимоволі згадав щоденниковий, 1918 року, запис Василя Васильовича Розанова: «Не достаточо ли нам говорить о нашей проклятой революции?» Але виявляється, шановне товариство, що про революцію треба-таки говорити. Треба. Мені власне сказали, що я маю говорити саме про так звану Російську революцію 1917 року. Шановне товариство, одразу хочу застерегти, що я навіть не вживатиму слово «революція». Я говоритиму передусім про суму подій тієї доби, про те, чим вони по тому скінчилися. Вони скінчилися тим, що коли десь 1972 року я проходив повз МХАТ (якраз коли шановний Олег Миколайович Єфремов став там головним режисером), то побачив ввечері на фасаді театру величезний слоган, майстерно підсвічений: «К 50-летию создания Союза Советских ...» і т.д. А нижче було написано — теж дуже великими літерами, на всю Москву: «Украденное счастье» (за п'єсою Івана Франка).

А потім я одразу переходжу до того, що трапилось кілька десятків років по тому — у зв'язку з однією реплікою шановного Олега Білого. На якомусь дійстві вже після того самого славнозвісного путінського слогану «Найбільше геополітичне нещастя сторіччя — це падіння Радянського Союзу» професор Білий виступив і сказав із цього приводу: «Самое большое геополитическое несчастье XX века — это создание Союза Советских Социалистических Республик». Це справді найбільший результат отієї самої революції — 1917-го. А що ж воно таке було?

Я як історик, український русист, чи не сентиментально ставився до того, що трапилось насамкінець 1917 року. Тому що це була така колосальна сума певних надій, не тільки в Росії, а й у всьому світі. Перепрошую, «наш» Блок, що його кілька разів тут уже згадували, він — похідне від жовтня 17-го року. Доба, коли солдати всіх армій Першої світової дізналися про те, що трапилось в Росії. Реакція: значить, є якась надія на мир? Значить, це саме пекло, що зветься Світовою війною, скоро скінчиться? Слідом за тим Томас Манн, десь у Мюнхені, говорив про те, що «російська революція його потрясла». Він потім передав цю репліку одному зі своїх героїв у «Докторі Фаустусі».

Що ж творилося тоді в Росії наприкінці 17-го? Інтелігенція нібито абсолютно не прийняла цю саму її думку, квазіреволюцію. Маяковський — найбільший російський поет XX сторіччя (згадаймо, що Ахматова саме так

говорила: «Кто самый большой русский поэт XX века? Ну, конечно, Маяковский. За исключением — это уже на любителя — строк: “Моя милиция меня бережёт”». І от Маяковский, і поряд з ним Олександр Блок, і слідом за тим майбутній чоловік Анни Ахматової Микола Миколайович Пунін (це абсолютний геній, нині призабутий): всі вони приходять у Смольний і пропонують там свої послуги новому уряду. Річ у тім, що «російська революція», як тоді говорили на Заході, здавалося б, на повну силу висвітлила якусь неймовірну онтологічну надію. Щось має в світі абсолютно перемінитися... Абсолютна альтернатива тому, що було наявним у цьому самому світі. Я не дуже люблю «пристосуванця» Євтушенка, але він колись версифікаційно записав розмову з інженером-«гидростроителем» Карцевим, який був учасником подій тієї доби. І ось цей самий Карцев у віршах Євтушенка: «И снились мне индусы на тачанках / И перуанцы в шлемах и кожанках / Восставшие Берлин, Париж и Рим / И скачущий по Африке Будённый / И я, конечно, скачущий за ним»... Потім Карцев 15 років сидів у сталінському таборі і вже назавжди залишився у тому своєму міфі. Почасти воно так і було. Річ у тім, що відгомін Російської революції кінця 17-го року залишив, скажімо, Перу приблизно 10—15 років по тому, коли там закінчився аж занадто пасіонарний комуністичний партизанський рух. Стосовно Бразилії 1917-го. У бразильській столиці тамтешній пролетаріат і люмпен-пролетаріат спробували слідом за Петербургом захопити владу — насамкінець 1917 року... Слідом за тим — «восставшие Берлин, Париж и Рим». В Римі мала місце нібито «права» революція, але ж «фашію» говорили: треба робити так, як у Росії. Якнайшвидше, радикально тощо. І чим це, шановне товариство, скінчилося? Ота абсолютна альтернатива тому, що Паскаль колись назвав умовами людського існування? Абсолютно переміг у цих умовах хто? Диявол! Добре. Розпочали гіперутопісти. А потім виявляється, що треба — військо, взагалі добра армія, треба поліція у власному розумінні, і поліція таємна, треба дипломатія, отже, і таємна дипломатія і т.д., і т.п. І, звичайно, абсолютне «абсолютистське» керівництво. А що ж робилося раніше — десь після Лютневої революції 17-го року? Це було нібито дуже красиво, але парадокс тієї самої «Лютневої» полягав у тому, що вона нічого, рішуче нічого не зробила. Вона дозволила громадянам тільки виходити на велелюдні мітинги. А проблем у цій країні було неймовірно! І внаслідок всього цього мала місце вже ота подія кінця 17-го. А що ж було, серед іншого, посередині цих самих подій 17-го року? Давайте нарешті повернемося до України. Україна, анексована Москвою в XVII сторіччі, впродовж сторіч і сторіч не мала щонайменшої можливості до якогось національного, хоча б частинного самоздійснення. Я кажу, зрозуміло, про Наддніпрянську Україну. Стосовно Західної України — там було ще важче. Тільки воно все нібито по-іншому виглядало. Зовні «респектабельніше». У зв'язку з цим тут починається відповідний процес. О.Ф. Керенський приїжджає у травні в Київ, і в тутешньому Педагогічному музеї він, подивований, стоїть біля вікна. А тим часом

десятки і десятки тисяч з жовто-синіми і червоними знаменами проходять Володимирською. І він каже: «Я не знаю, как это объяснить. Я ничего не понимаю». Водночас прем'єр цього самого Тимчасового уряду, князь Львов, — він десь на переговорах з представниками Центральної Ради тоді напроти себе бачить блискучого українського інтелектуала Максима Славинського. Це ж співавтор Лесі Українки... І князь-прем'єр каже: «Славинский, голубчик, оказывается, вы украинец? Я 25 лет вас знаю, но не знал что вы украинец». Не знали вони, словом, нічого. І нічого не могли зробити. І раптом під кінець 17-го року з'являється ота сама гіперлівиця, яка обіцяє зробити рішуче все. А потім, як же все це здійснити?! Ось оті надхмарні проекти, які десь там безконечно далекі над Землею. А тут — якась нагальна конкретність. У першу чергу треба було б звільнити незліченні етноси російської імперії, які намагались стати націями. Як це все зробити? Скажімо, перші жести Радянський уряд у цьому напрямку зробив. Він заявив про усамостійнення Польщі і дав можливість до усамостійнення Фінляндії. Через кілька годин уже після цього усамостійнення Пятаков підходить до Леніна і каже: «Послушайте, Владимир Ильич, ну какая там самостоятельность Финляндии? Нам финская бумага нужна!». І слідом за тим трапилося те, що трапилося. Десь, починаючи з перших сезонів 1918 року, починається *поновлення імперії*. І раптом виявляється, що це робиться в такому режимі, про який ні династія Калит, ні династія Романових, ні династія Катерини Другої (оскільки вона все-таки лише за чоловіком була Романовою) не йде ні в яке порівняння. І зрештою вся радянська історія тієї доби, з одного боку, це Громадянська війна, а з іншого боку, *безперестанне анексування всіх без винятку спроб до цього самого національного усамостійнення*. Українська ситуація — початок 18-го року, слідом за тим — початок 19-го року. І, нарешті, остаточно анексія 1920-го. Але ж це не тільки Україна! Вже в 1918 році із Ташкента виходить зі своїм червоним військом такий собі Колесов — і прямо на Бухару! Бухарські сарбази його зупиняють, і Центр тоді ще говорить: «Ну як це так можна? На суверенну Бухару?». І так далі. Слідом за тим, десь починаючи з травня 1918 року, практично *все* Закавказзя відклалося від так званого центру. Слідом за тим насамкінець 18-го року необхідним чином після поразки Німеччини відкладається вся Прибалтика. Вся Прибалтика відкладається від того самого Центру. І неухильним чином, десь починаючи з порогу 1920 року, вся подієва енергія «Центру» йде на те, щоб там поновити Російську імперію. Я мушу вам сказати, що при всьому при цьому це робили дуже фахово, дуже жорстко, дуже прицільно. І засобами, про які, перепрошую, ті самі Романови не могли навіть мріяти. Чим же воно скінчилося? Скінчилося створенням оцієї самої фантомної державної структури — під назвою аж максимально фантомною: «Союз Советских Социалистических Республик». Я не розумію наших сучасників! Яким чином можна всерйоз говорити про «Советский Союз». Не було адже ніяких «Рад» у цій самій країні! Не було ніякого «Союзу»! Все це творилося лише на радикально во-

люнтаристській основі. І залишили після всього цього в Центрі тільки те, що називається в філології «умовний спосіб». Лексеми-фантоми, яких так багато було наприкінці 17-го року. Всередині 20-х років встиг Маяковський написати про те, як виглядатиме майбутній світ: «Чтобы в мире без России, без Латвий жить единым человеческим общезжитием». Колись я читав лекцію про Маяковського, десь у розпалі того, що умовно називають застоєм. І коли я дійшов до цих самих рядків — «без России, без Латвий» — раптом я почув голос із аудиторії Мирона Петровського, відомого літературознавця: «Да, да, особенно без Латвий». Дуже влучно сказано. Але ж була, перепрошую, Російська імперія: кілька сотень етносів, які намагалися якимось чином самоздійснитися! Вони не отримали аж ніякої можливості до цього самоздійснення. Якщо пригадати всі каральні експедиції 20—30-х років проти малих народів, що їх сьогодні ми практично вже не пам'ятаємо, то це виглядає неймовірно трагічно. Проходить деякий час десь після 1945-го року — і остаточно постає ота сама вилита нібито з одного шматка унітарна тоталітарна структура. Україні від самого початку там не було автентичного місця. Ніякого. Всі ці красиві фрази про «українське відродження» 1920-х років — але це була велика провокація. Всі ці фрази про те, що необхідним чином відбулася українізація України, її коренізація. Річ у тім, що у середині 1920-х років у Комуністичній партії України половина членів була власне слов'яни, половина — євреї. Євреїв, які були переважно «за Троцького», за світову революцію, треба було необхідним чином примусити займатися чимось іншим. І вони цим займалися. Українізація як провокація. Звичайно, Каганович іноді виступав українською мовою, але насправді будемо говорити так: українська проблема аж ніяк не була розв'язана. А далі почалося найголовніше і напевне найстрашніше. Почалася просто експлуатація українського селянства тими новопоставленими історією елітами. Які спочатку «розібралися» поміж собою, а потім зайнялися тією експлуатацією. Про що говорити?! Уявляєте собі в цій ситуації — початку 1930-х — більшовицько-сталінський індустріальний проект. За чий рахунок його мали здійснити?! Зрозуміло, що капіталів геть не було. Був тоді тільки один «капітал» — селянство і земля. Земля і селянство. І відповідним чином земля невдовзі була абсолютно присвоєна державою, а селянство? А селянство частково, а особливо в Україні — воно просто загинуло... Потім була Друга світова. Це особлива тема. Словом, ось уже 1991 рік. Я був учасником подій в серпні 91-го біля московського Білого дому. Це було красиво. Дуже красиво. Десятки тисяч красивих облич. Жіночих і чоловічих. Інтелігентні обличчя. І разом з тим мене тяжко вразило ось що. Річ у тім, що довколишня «масова» Москва не висловлювала ніякого ні співчуття, ні зненависті до цих десятків тисяч. Вона нібито дивилася-очікувала — чим це скінчиться. А серед іншого для мене це скінчилося ось чим. Десь раптом з'являється шість танків — і прямо на нас! І раптом піднімається над ними російський триколор. Я не приховую, що був у захопленні від цього всього. А одна дама поряд обіймає мене і

кричить: «Молодой человек! Смотрите, русские танки, русские танки!» А раніше то були чиї?! Приїхав сюди в уже незалежний Київ. А сюди Москва вже прислала Собчака. Підійшов я до того самого балкона, де мав говорити Собчак, той самий, який «кадрово» і знайшов добродія Путіна. Але річ не в тім. Я звернув увагу там на одного українського дисидента. 10 років табору і т.д. Але він не втратив того самого малоросійського гумору, чи як там його назвати... Виходить Собчак на балкон і мовчить, як і має спочатку обрядово помовчати ритор. І тоді цей самий український дисидент-в'язень кричить йому: «Ну, боярин! Начинай читать грамоту!» А через півроку прес-секретар Єльцина раптом: «Украина и Россия, похоже, обменяются ядерными ударами». Уявіть собі. Добре, що того самого персонажа якось та призупинили, але потім, потім. Потім усе хутко розпочалося. Оця сама молода демократична Росія — вона зникала на моїх очах. І слідом за тим почала перетворюватися на те, на що нині перетворилася. Так: 1995-й рік не розв'язав проблеми Росії, одвічної проблеми Росії, а пізні, дуже пізні пологи, національні пологи оцих самих десятків і десятків народів, які отримали свою державність — нібито отримали — після 91-го року, перепрошую, це саме пізні пологи. І після цього у цих народів з'явилося ну стільки проблем, що я вже не знаю: які соціологи, які політологи, історики, фактологи, репортери-журналісти можуть це все узагальнити. І проходить деякий час, і раптом бачу: що щось у них у всіх «не виходить». У всіх без винятку. Зрозуміло, що це було поверненням десь у 1918 рік, коли, умовно кажучи, «околиці» відклалися від так званого Центру. Власне, від Російської столиці. Що вони зробили після 90-го, після 91-го? Вони на граничній швидкості поновили свою суверенізацію 18-го та 19-го років. «ГДР» (Грузинська Демократична Республіка) — вона повернулася до своєї Конституції 1918 року. А в цій Конституції ні слова ні про Абхазію, ні про південних осетинів. От воно і пішло далі. Вірменія. Безліч якихось сюжетів — дуже складних сюжетів, пов'язаних зі стосунками з іншою «демократичною республікою». «Азербайджанська Демократична Республіка» кінця 1910-х, АДР. Ці республіки розпочали війну десь уже 89—90-го року. І вони й досі продовжують ту війну. Щось «вийшло», перепрошую, тільки у «прибалтів» з якоюсь іншою, особливою теж історичною кон'юнктурою. Але, перепрошую, тепер для них це не проблема. Розумієте, от Естонія: різне можна говорити про авторитарну диктатуру в Естонії 1930-х. Це справді було. Я на все життя запам'ятав розповідь одного емігранта, росіянина на Близькому Сході, який служив солдатиком в естонській армії, десь у 38-му році. І якийсь сержант настукав на нього: «Он читает московскую "Правду"!» Прийшов командир батальйону разом з лейтенантом цієї роти й запитав у того сержанта: «Где эта "Правда"?» — «У него в солдатской тумбочке». — «А чего ты лез в ту тумбочку?» А вслід за тим: «Если он читал вслух, если кому-то показывал эти самые статьи — то это пропаганда, а если нет — так это его приватное дело». Бачите, це ось така естонська автократія. Так от. У 1937-му році, у зв'язку зі сторіччям смерті

Пушкіна, вся Естонія була заставлена портретами російського поета. У 1987 році я приїхав в Естонію, і вже ніде не бачив жодного портрета Пушкіна. Хоча там перебував найголовніший пушкініст нашого часу: я маю на увазі Юрія Михайловича Лотмана. Щось схоже відбувається і в Латвії. Щось схоже відбувається у Литві.

«Проблеми, проблеми, проблеми», — як казав Олександр Блок. Отже, «скорочуючи» те, що трапалося в 1917 році, насамкінець того самого року: воно необхідним чином на повну силу не розв'язало нагальних проблем. Воно лише загнало їх в глибину історичної речовини. І тепер все це вийшло на нашу з вами поверхню.

І ми тепер маємо за це так чи інакше відповідати.

Оце і є першопричиною того фатального 17-го Року.

Сергій Макеєв

революція як Подія

Виступи колег переконують мене в тому, що існує певний науковий діалект, чи схожий на науковий, чи з претензією на науковість, на якому можна успішно складати розповіді про явище революції не впадаючи у тривіальність і затерті штампи. Для тих же, хто не володіє ним, тобто таких, як я, залишається менш коректна можливість — представити предмет нашого розгляду на діалекті, що ним користуємося зазвичай. Власне назва мого повідомлення і демонструє такого роду зміщення контексту. Не впевнений, що таке доцільно чи варто робити, проте для мене особисто це шанс приєднатися до поважного зібрання і включитися у дискусію.

Схоже на те, що революції належать до нечисленного класу явищ, які природно писати з великої літери. Проте в моєму випадку, щоб унаочнити зсув до нового словника і правил поєднання слів у речення, слід вчинити так: революція з малої, а Подія з великої. І тоді вочевиднюється, від чого треба відмовитися із самого початку: від того, що собою являє революція та які умови її виникнення та підживлення. Було б перебільшенням сказати, що такі запитання і пошук відповідей на них перебувають за межами соціології. Проте для емпірично орієнтованих розвідок із проблем еволюції та стану соціальної структури суспільства, які становлять предмет моєї компетентності, вони такими, переконаними, є безумовно. Викладене нижче, сподіваюсь, обґрунтовує цю тезу доволі умотивовано. Якщо ж ні, то навіть і не знаю, що ще маю зробити.

Для ознайомлення з поняттям, яке пишу з великої, корисно без поспіху вчитуватися в статтю «Events» (оновлена у 2012-му) у Стенфордській енциклопедії філософії, до великої бібліографії якої слід додати чомусь не згадану там книжку А. Бадью «Being and Event» (переклад 2005 року англійською книги, що вийшла друком французькою наприкінці 1980-х років), а також опублікований у 2014-му текст С. Жижека про «філософську подорож» по поняттю «подія» з кількома зупинками — «Event: A Philosophical Journey

Through a Concept». І в результаті отримати перше враження про конкурентну інтерпретацію змісту поняття «подія», його просторово-часову структуру, зближення і дистанціювання від концептів «об'єкт», «факт», «властивості», «час», про типи подій та їхню співвіднесеність з «існуванням» та «ідентичністю». Чесно кажучи, не всі представлені там розрізнення й ототожнення розумію. Тому зосереджуся переважно на тому, що видається важливим тепер і тут.

Подіями, стверджує С. Жижек, звичайно вважають те, що випадає зі звичного укладу і, начебто, не підготовлено тим, що трапилося раніше, що постало ніби без особливих причин, так що в ньому вгадується щось чудне і навіть чудодійне — перерахування причин події допустиме, але ніколи немає впевненості, що воно є вичерпним і чи існує взагалі її кінцева причина. Саме елемент чудотворного унаочнює — і зумовлює — обмеженість позитивістсько-раціоналістичної претензії дійти до кінця, до суті, до абсолютного знання чи першоджерел. Він ніби каже: все, зупиняємося, таке просто трапляється; тут — момент визволення від влади і примусу невивагдливого у своїй послідовності детермінізму. Саме тоді, коли розпізнається цей розрив події з безліччю її імовірних причин, і відкривається, за С. Жижekom, горизонт власне філософських розумувань та уявлень, тобто раціоналістичних практик, достовірність яких вкорінена у них самих.

Термінологічні розвідки філософів прийнятні в соціології. Тут припустимо трактувати Подію як точку в соціальному просторі-часі, точку розлому і точку відліку, локусом розсічення і навіть відсікання, перекроювання карт і територій. Слід, знак пунктуації у речитативі соціального, метаморфоз, після якого поділ на те, що було колись, і те, що стало нині, набуває статус імперативу. Але вона також і дія, що руйнує і створює, розкладає порядки та структури, але й збирає елементи соціального в нові констеляції, що встановлює новий баланс і пропорції між стабільністю і турбулентністю. Дія, як їй і належить, проходить певні цикли — від формування й досягнення максимуму до згасання і згорання — після чого вона продовжує бути присутньою у спричинених нею наслідках і похідних. Подія, таким чином, є сила і влада: вона виробляє ефекти, привертає увагу і примушує соціуми витрачати ресурси на компенсацію її наслідків.

У найзагальнішому плані подія є одночасно неочікувана новація і безлад, вона викликає збурення в навколишньому середовищі, генерує, ініціює, породжує, розділяє, деформує або розриває простір спільного життя, утворює складки на тканині спільного існування. Це рух, що викликає інші рухи, які мнуть або розминають колишні структури, порядки та складки, додаючи до них раніш небачені й нечувані у тих соціально-географічних локальностях, де вони виникають. У концептуалізації С. Жижека, який погоджується тут із А. Бадью, подія структурує, реструктурує і вводить нові обмеження — вона змінює. Сама подія, її множинні ефекти та реакції на них з боку індивідів, організацій та інститутів, пред'являють себе, отже, у

вигляді конститутивних ознак неординарного, порушеного стану справ у суспільстві.

Подія із великої літери — це непередбачені війни, революції, повстання, перевороты, терор, масове насильство, економічна депресія і фінансові бульбашки, що лускаються, але рівним чином і наукові відкриття, які модифікують способи сприйняття й опису реальності. Здається, ніхто не знає, які наслідки та в яких масштабах збудить Подія. Ніби ненавмисно відкривається скринька невідомого і непередбачуваного: щось неодмінно станеться, але що саме — залишається тільки гадати. Не випадково настільки стрімко розростається плем'я «експертів» — як герольдів ретроспекції, які транслюють тренди минулого у сьогодення й далі, так і футурологів, які глибокодумно або поверхнево гадають за хибними й неясними слідами та прикметами, що позначилися на поверхні соціального і позбавлені виміру, який асоціюється з глибиною. Якби ж наслідки зводилися лише до раціоналізації «пост», навздогін або на випередження, і проголошення легковагих прогнозів. Адже серед них ще й поширення екстремістських гасел та настроїв, брутальності та насильства.

Несподівано масштабна Подія завдає травми, зачіпаючи більшість, ба навіть всіх. На потрясіння, ушкодження, розриви та супутній їм біль індивіди, спільноти, соціуми відповідають безліччю способів, які не піддаються класифікації й зaledве мала дешифрація яких стає предметом спостереження, аналізу та опису. Зазвичай, приміром, загострюється боротьба за інтерпретацію подій, відбір і прославляння найбільш значущих, але також і тих, що підлягають забуттю, замовчуванню чи стигматизації (6-та зупинка в книзі С. Жижека так і називається — «Анулювання Події»). І тоді до діла йдуть повторювані час від часу ритуали, святкування, переписування підручників історії: пропагандистською машиною просувається політика пам'яті, яка призначена для коригування колишніх оцінок людей, явищ, фактів. Модальність події, інакше кажучи, змінюється залежно від мінливої установки спостерігача або впевненого в собі маніпулятора, що володіє владою, а для підготовленої аудиторії чи не навмисно проблематизується протилежними за знаком інтерпретаціями альтернативних спостерігачів, які публічно претендують на об'єктивність.

Події на якийсь час демістифікують соціальні відносини, навмисно чи мимоволі виявляючи погано видимі за звичайних часів механіку, задуми й наміри акторів, ту, за М. Вебером, прагматичну орієнтацію інтересів, в якій не прийнято зізнаватися навіть у повсякденному житті. Гегелівська «сова Мінерви», як пам'ятається, вилітає в сутінки, коли здійснилося все, чому належало бути, і коли сама можливість знати дістає шанс реалізуватися. Проте завжди з іменуванням того, що проступило і стало видимим, неминучі колізії — істина, правда, фантазія або достовірність перед нами? Тут багато чого, якщо не все, залежить від теоретичних або суто ідеологічних налаштувань оптики експерта, який є ще й носієм конвенційної мови тлумачення

подій. В епоху цифрових комунікацій, масового виробництва і миттєвого поширення інформації екстремальні події, можливо, як ніколи раніше сприяють побутуванню неперевіреного, сумнівного, помилкового, радикально маргіналізуючи простір і час достовірного знання, яке стає зайвим продуктом, таким, що практично не має попиту на ринку комунікації та пропаганди. Випадковим або очікуваним наслідком може бути «винесення за дужки» серединних фрагментів політичного спектру, що залишає в недоторканності його крайні сектори, тобто природно відбувається поляризація публічної риторики й усього політичного простору.

Значущі — вони ж, найчастіше, радикальні, такі, що претендують на радикальність або ж тільки схожі на радикальні — події провокують такої гостроти конфлікт інтерпретацій, який виводить за горизонт евентуальної згоди проблему автентичності будь-якої реальності взагалі, та й власної автентичності конфліктуювальних інтерпретацій. Майдан 2013—2014, анексія Криму, війна на Донбасі саме такі. Після них партикуляризм визначень рішуче заступає універсальність. Попутно руйнується ілюзія стійкості, стабільності, урівноваженості системи «влада — опозиція — електорат». Новітньою історією України непорушність деяких, далеко не всіх, порядків і структур успішно оскаржена двома розділеними десятиліттям Майданами 2004 і 2014 років. Але вони ж підтвердили високу резистентність системи в цілому, не тільки умову її інерційності, але й обіцянку поворотного руху, відновлення і зміцнення раніше начебто втраченого. В останню чверть століття реплікація віджилого і неприйняттого перетворилася у впізнаваний знак політичної безплідності зроблених зусиль на початку століття і принесених жертв в середині другого десятиріччя.

Крім того, одним з найважливіших ефектів Події є нові нерівності. Витрати, ризики та труднощі, зумовлені нею, нерівномірно розподілені по території країни і між категоріями населення, нашаровуючись на традиційні нерівності або вишиковуючись над ними. Є постраждалі від військових дій більше, менше (загиблі, поранені, їхні сім'ї) або зовсім не постраждали. Маються на увазі також і фінансові, майнові, репутаційні, професійні, кваліфікаційні втрати. Явно непропорційно розподіляється між регіонами та верствами населення такий дефіцитний ресурс, як безпека. Події формують властиву їм соціальну структуру, таку як складки та лімінальність, а також модифікують більш чи менш стійкі ментальні структури (солідарність, орієнтації), які за неписаним правилом, що йде від антропології, дозволено називати соціальними структурами.

Надзвичайні події переформатують структуру часу, скорочуючи час праці, гедонізму і насолод, відпочинку і розваг. Збільшується час економії, додаткових заробітків, адаптаційних та інноваційних практик. Але це ще й час відчаю, безнадії, болю і страждань. Час добра і зла, геройства і зради, гідності і нищості, взаємодопомоги і насильства в найнеймовірніших пропорціях. Час змінених або зовсім втрачених стандартів, критеріїв оцінки,

акцентів, аж до нерозрізненності немовби очевидних опозицій: явний кінець якихось часів, без упевненості в гарантованому настанні привабливих і безпечніших. І тоді просторово-часові локальності окрім несподіваних обставин, що обмежують горизонти можливого, наповнюються індивідуалізованими та груповими інтенціями, переживаннями, очікуваннями, формуючи в географічно віддалених один щодо одного регіонах країни конкретні ситуації.

М. Бердяєв в есеї 1918 року «Духи російської революції» вважав, що ця революція не відкриває ніяких перспектив. Навпаки, вона грубо стирає нетривкі нашарування того, що зветься культурою, й оголює базові, а значить реліктові поведінкові структури спільного буття людей: мракобісся, невігластво, нетерпимість. Звісно, гідності та надії і тут знаходиться місце — місце у глибокій тіні названих домінантних структур; надто скромне, щоб його запросто визначити. Так філософ характеризує ту революцію. Проте немає очевидної відповіді на запитання: чи може бути в будь-якій іншій революції та її наслідках навпаки, тобто домінація співчуття, добра, гідності, надії, чи залишається все таке у горизонті життя її актуальних спостерігачів і сучасників? Крім того, Подія зазвичай спричинює масову появу темних привидів і демонів бажань, устремлінь. Утім, розгляд спорідненості революції і привидів хоча й актуальний для України (декілька таких, що їх легко ідентифікувати, бродять її географічними та ментальними просторами), однак це окремих сюжет, що виходить за межі нашої дискусії й потребує неабиякої компетентності у «практичній привидології».

Сергій Пролєєв

Революція: оманлива подія

Хочу звернути увагу присутніх на теоретичний парадокс, пов'язаний з феноменом революції. Це начебто давно визначене соціальне явище, яке присутнє у свідомій політичній практиці й активно промислюється не одне сторіччя. Хто ж не знає, що таке революція? Проте разом з цим революція залишається гострою проблемою соціально-філософського дискурсу. І йдеться не лише про глибокі відмінності в оцінці суспільної ролі революції, а власне про розуміння її суті. Вона весь час залишається чимось незвіданим — феноменом, якась частка якого постійно вислизає від зусиль розуміння та будь-яких концептуальних визначень. Це своєрідна містика революції, її ніколи до кінця не прорахований сенс.

Ірраціональність змісту революції пов'язана з її характером спонтанної події. Революція завжди не випадкова, але водночас непередбачувана. Цю її особливість наочно демонструє навіть марксистська думка, для якої соціальний сенс революції чітко визначений, а вона сама постає як закономірна подія, що відбувається з історичною необхідністю. Показово, що буквально напередодні революції 1917 року найзатятіший революціонер і теоретик революції В. Ленін був переконаний, що за життя його покоління революції в

Росії не відбудеться. Примітно і те, що більшовицький Жовтневий переворот 1917 року самі його творці почали іменувати революцією лише за десять років. В цьому сенсі, образно кажучи, «Велика Жовтнева соціалістична революція» відбулася не у 1917, а у 1927 році (а в сьогоденній російській історіографії вона перетворилась взагалі на «Русскую» — чи навіть «Великую Русскую» — революцію). Мимоволі виникає питання: чим стануть події падіння Російської імперії та те, що відбувалося на її колишніх теренах 1917 року, ще через кілька десятиріч?

Парадоксальним чином і до сьогодні, попри величезну інтелектуальну традицію осмислення цього феномену, ми не можемо однозначно відповісти: а що ж таке є революція? Складність цього питання примножує незбіг: глибоко відмінним є те, що творці революції мислять як її мету, і те, чим наповнені події революції, — те, що безпосередньо відбувається. Кодом доступу до сенсу революції на нашому круглому столі стало поняття надії. Я б узагальнено позначив ним усі очікування революції, якими вона надихається, — ті перспективи, заради яких люди готові на радикальні дії, а також загалом революційну свідомість (образно кажучи, все те, що революція думає про себе). Інтегративним виразом революції є її *надії та очікування* — вони її скеровують та визначають її зміст.

Поруч з цим є те, що реально трапляється в ході революції та стає її історичним результатом. Тому на противагу принципу надії треба висунути інший принцип — відповідальності. Він фіксує все те, що реально відбулося під час революції, та загалом ту дійсність, яку революційні зрушення створили. Цей принцип можна було б назвати і принципом реальності, на відміну від прагнень, якими керуються люди в своїх діях.

Зміст надій революції і зміст породженої нею дійсності завжди не збігаються. Інколи вони навіть ворожі один одному. Ворожі і протилежні подекуди частково, а у деяких випадках навіть цілковито. Врахування означеної невідповідності, яка тяжіє над революціями як закон їх здійснення, дає змогу характеризувати революцію як *оманливу подію*. Подію, яка ніколи не дотримується своїх обіцянок і викликає результат, далекий від початкових сподівань. Революція скеровується одними надіями, а відповідальність настає за інші наслідки. Цю розбіжність очікувань та результатів, надій та відповідальності фіксує поняття *оманливості*.

Одразу зазначу, що характеристика революції як оманливої події зовсім не означає розчарування в революції чи її відкидання як способу соціальних змін. Як осанна революції, так і її безумовне заперечення є надто спрощеними реакціями на цей надзвичайно складний і неоднозначний феномен. Оманливість революції вимагає не таврування її, а тверезого врахування суперечливості та неоднозначності сенсу процесів, зокрема відокремлення площини оцінок та свідомості взагалі від соціального, економічного, культурного змісту революційних перетворень. Часто якісь латентні чи приховані ефекти революції якраз і стають її правдивим змістом. Тому поняття

оманливої події менш за все є оцінним. Радше воно є *методологічним принципом*, який спонукає в аналізі революції не лише відстежувати невідповідність мети і результату, а й концентрувати увагу на прихованих, неочевидних ефектах подій.

В дусі цієї методологічної настанови подивимось на досвід двох найгучніших революцій останніх двохсот років — Великої французької 1789 року та Російської 1917 року. Одразу впадає в око *мізерність* результатів революцій, якщо брати до уваги державний устрій.

Перша мала в підсумку десятиріччя жахить, руйнацій та війн, зміну монархії Бурбонів імперією Наполеона, місце білих лілій посіли золоті бджоли. Друга, розпочавшись порівняно вдалим рухом до перетворення монархії на республіку, була перервана більшовицьким переворотом, в якому невідповідність мети та результату ще разючіша. Адже Жовтневий переворот мав бути прологом Світової революції. Сама по собі ніяка революція в Росії Леніну та більшовикам була не потрібна. Більшовицький переворот, який мислив себе як початок світової революції, насправді проклав шлях до реставрації імперії — вже на засадах радянської влади. Советська імперія заступила місце Російської імперії, відбувся перехід від царя-батюшки до генсека КПРС.

Врахування цієї обставини спонукає до несподіваного висновку: по суті громадянська війна 1918—1921 років йшла між двома версіями відновлення імперії — білою та червоною. Так виглядає в ретроспективі отриманого результату. А цим результатом стала передусім *поразка* світової революції, яка і була сенсом дій більшовиків як послідовників революційного марксизму-ленінізму. Зловісний гумор історії полягає в тому, що власну гучну історичну і соціальну поразку більшовики — вустами керманічів нового, радянського ладу — оголосили своєю перемогою. До речі, це доволі поширений і відомий у психології синдром: коли людина, прагнучи однієї мети, досягає цілком іншого результату (часто тотожного невдачі), вона «заднім числом» переписує мету і прилаштовує її до результату. «Так я саме цього і хотів!» Подібна метаморфоза відбулася й у Росії початку ХХ сторіччя.

Звісно, висловлений мною погляд є поверхневим. Він бере лише політичний вимір подій, натомість є ще й соціально-економічні зміни. Є й інше — правдиві прагнення учасників подій, передусім «революціонерів». Адже доволі наївно зводити їх до катехізису марксистського вчення про всесвітньо-визвольну місію пролетаріату. Безпідставність таких міркувань впливає вже з того, що Росія періоду революції аж ніяк не була «країною пролетаріату», який складав доволі скромну частку населення, в роки громадянської війни був істотно винищений, й до того ж — враховуючи нетривалий час індустріалізації Російської імперії — складався переважно з учорашніх селян. З відповідними прагненнями і станом свідомості.

Ця переважно селянська і по суті станова країна була далека від марксистських революційних проектів, але зовсім не цурається традиційних

великодержавних, імперських уявлень. Так само зовсім не цурається приватного інтересу власних статків та заможності. Сила цієї налаштованості була значно потужніша за революційну свідомість «всесвітньої місії пролетаріату». Не дивно тому, що вона швидко перетворила громадянську війну за нові декларовані соціальні ідеали на традиційне «збирання земель», реставрацію імперії. Яка ніколи б не вижила на старих ідейних засадах, але була порятована новою ідеологією «інтернаціоналізму», нашвидкуруч прилаштованого до імперських — всесвітньо-експансіоністських — завдань.

В революції важливий не тільки і не стільки артикульований політичний результат, скільки супутні соціально-економічні та культурні ефекти. Так, десятиріччя після Французької революції дали перехід від Бурбонів до Наполеонідів, але водночас відбулася руйнація станового суспільства. Звісно, постали нові, наполеонівські герцоги та графи, проте соціальні диспозиції суспільства глибоко змінилися. Соціальні метаморфози колишньої Російської імперії, втілені у тоталітарному режимі, були ще відчутнішими. Навіть за збереження станового розшарування (можна мислити радянську партноменклатуру як «нове дворянство») воно діяло в істотно іншій соціальній системі. Відтак аналіз революції передбачає відстеження супутніх, латентних, прихованих ефектів революційних трансформацій. Зокрема, багато вагомих ефектів постає не як сама революційна дія, а як *реакція* на цю дію — відповідь на виклик революції. Це тягне за собою важливий методологічний висновок: головний ефект революції — це ефект непрямої дії.

Цей момент набуває особливої виразності, якщо ми враховуємо темпоральність революції — її розгортання у часі. Адже революція — попри розхожі уявлення — не акція, не ексцес, а процес. І цей процес триває зазвичай доволі довго. Наприклад, французькі історики кажуть про французьку революцію як процес, що охопив більшу частину XIX сторіччя і завершився на початку 1870-х років — після франко-прусської війни, Паризької комуни та встановлення III Республіки у Франції. Близько півсторіччя триває Англійська буржуазна революція (1640—1688). Не менше — Нідерландська. Якщо взяти випадок Російської, то її завершення можна пов'язувати навіть не зі сталінськими соціальними експериментами та — за старою пам'яттю «вірного лєнінця» — підготовкою до світової війни-революції ще навіть на початку 50-х років (показова в цьому плані мотивація засудження так званої «антипартійної групи» 1957 року, яка містила «неприйняття ними можливості мирного співіснування різних соціальних систем і підготовку до світової війни»). Ще діяльність Хрущова зберігає цілком революційну програму здійснення суспільних перетворень. Лише з Брежнєва, власне з періоду, який отримав назву «застою», можна відрахувати кінець революції (завершення 1960-х років, тобто теж близько півсторіччя).

Ще один суттєвий методологічний аспект аналізу революції — її поєднання з насильством та найвищим уособленням останнього — війною. Революція або сама є війною — війною за незалежність, як-от Американська чи

Нідерландська; або викликає громадянську війну; або починає експансію — кромвелівське вторгнення в Ірландію, революційні війни Франції тощо. Проте війна не є самоціллю революції. Вона лише наслідок і втілення революційного радикалізму, готовності революції до знищення соціальної нерівності будь-якими засобами. Революція вимагає радикальних змін та здійснює їх. Революція, яка не творить новий світ із себе, не є революцією. Для цього має діяти режим революційної доцільності, відбутися розрив права. Будь-яка війна, породжена революцією, засадово є соціальною війною повсталих проти соціальної нерівності (якщо, звісно, редукувати революцію до соціальної події, що з огляду на зазначене вище є вочевидь однобічним).

Застосуємо висловлене до української ситуації. З точки зору готовності до радикальних перетворень обидва Майдани є недореволюціями, напівреволюціями. Обидва рази ці виплески народної енергії утилізували в своїх корисливих інтересах можновладці, панівна верхівка. Майдани обидва рази виявилися «сліпими революціями», позбавленими ідеологій. Зимель так характеризував відмінність модерних революційних перетворень суспільства від історичних змін соціальної дійсності минулих епох: «Сучасна політична революція відрізняється від революцій минулих епох тим, що прагне реалізувати вже відомий, в іншому місці здійснений і випробуваний лад, адже *тепер свідоме засвоєння теорії передує практиці і слугує для неї взірцем*» (курс. мій. — С.П.)¹⁹. Цієї «теорії», ясно усвідомленої мети і концепції соціальної суперечності, яка має бути подолана, не мав Майдан. Це зумовило його слабкість і обмежену соціальну дієвість.

І обидва рази Майдани відбулися у правовому полі. Революційна доцільність не взяла в них гору над наявним законодавством, існуючим корисливим, глибоко корумпованим правопорядком (який є правовим хіба що номінально). Тому про Майдани можна казати як про революції хіба що метафорично. Вони радше є *кроками визрівання* революції, яка ймовірно вибухне. І тут я хотів би виступити як затятий контрреволюціонер, консерватор. Нестямна корисливість і фантастична тупість українських можновладців наближають час жорстокого соціального катаклізму. Коли лють і ненависть зuboжлого народу буде спрямована на корпорацію узурпаторів влади і власності в нашій країні, а разом усієї їхньої чисельної обслуги (суддів, чиновників, правоохоронців тощо). Це той фатальний сценарій, якого вкрай важливо уникнути. Але уникнути його можливо лише одним чином: виконати іншими, менш жорстокими засобами те саме головне соціальне завдання української революції — подолати узурпацію влади і власності можновладцями. Знищити потворний порядок речей, уникнувши кривавих розправ і людських смертей. У українських можновладців ще існує хибна (і небезпечна передусім для них самих) ілюзія, що можна відсидітися за шир-

¹⁹ Зиммель Г. Социальная дифференциация // Избранное : В 2-х т. — М.: Юрист, 1996. — Т. 1. — С. 302.

мою соціальної демагогії та замилити очі симуляцією суспільних реформ. Проте історичні можливості для цього вичерпані разом із до денця розграбованими економікою країни та статками громадян. Реальні дії полягають у знищенні ганебної владної ренти, відокремленні бізнесу від влади, встановленні громадського контролю над державою та інших нагальних перетворень. Або вони відбудуться конструктивним мирним шляхом, або маємо очікувати потужного соціального катаклізму.

Т. Гардашук: Підзаголовок нашого круглого столу позначає: «Досвід політичних революцій ХХ — ХХІ сторіччя». Проте обговорення будемо переважно на досвіді Жовтневої революції 1917 року. Чи не пробували ви звернутися до досвіду революцій на інших континентах, зокрема у Латинській Америці? Чи до феномену ісламської революції? Чи накладаються вони на загальну модель революції, чи це явища іншої природи?

С. Пролєсв: Дякую за цікаве запитання, хоча для того, щоб на нього повноцінно відповісти, потрібно було б лекцію прочитати. Так, це події істотно відмінного формату. А проте їх можливо схарактеризувати як революції (з урахуванням, звісно, їх специфіки у кожному випадку). Це при тому, що артикуляція подій в Ірані як революції є виявом інвазії модерної свідомості в цілком інше культурне середовище. Ісламська революція по суті нонсенс. В ісламі діють непорушні закони та істини шариату, якісь оновлення тут недоречні. Те, що навіть самі діячі ісламської революції — ревні мусульмани — вживають це поняття, свідчить про ерозію традиційної ісламської свідомості. Це один з виявів вестернізації всього світу. В латиноамериканському варіанті здебільшого йдеться про доволі корисливі сценарії перерозподілу влади між місцевими олігархами, а не про рухи за соціальні перетворення. Там поняття революції часто використовують для того, щоб піднести банальні узурпації державної влади, надати їм певної респектабельності.

Т. Чайка: Наскільки я зрозуміла, існує однаковість в тому, щоб розуміти українські події останніх років як революцію. Чи є це виправданим? І друге питання: хто і перед ким, перед чим нестиме відповідальність за все, що відбулося?

С. Пролєсв: Щодо першого питання. В ідентифікації подій, що відбулися і відбуваються, маємо врахувати різні дискурсивні формації. Одна справа, застосовувати певні метафори, які живуть у суспільній свідомості. Вони не безпідставні. Така метафора, як Революція Гідності, існує, і подобається вона комусь чи ні, відомі події залишаться в історії під цим іменем. Інша справа, більш строгі визначення. Я завершував свій виступ заувагою, що революція здійснює розрив права, висувуючи на перший план революційну доцільність. З Майданом цього не відбувалося, тому про нього як про революцію можна говорити лише в доволі умовний спосіб. Що стосується відповідальності, то не будьмо забувати, що одразу за Майданом була розв'язана війна Росії проти України (розпочата анексією Криму вже наприкінці лю-

того 2014 року). Те, що відбувається сьогодні, — передусім війна. І тут настає відповідальність всіх причетних — і агресора, і українського уряду, і європейців (які старанно уникають називати речі своїми іменами, бо це тягне за собою якраз зовсім іншу відповідальність). Як на мене, відповідальність — річ неунікненна. Байдуже, хто хоче, хто не хоче. Сам перебіг подій притягає до відповідальності.

Доповідачі

Білий, Олег (модератор) — доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Верстюк, Владислав — доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу історії Української революції (1917—1921 рр.) Інституту історії України НАН України.

Головаха, Євген — доктор філософських наук, завідувач відділу історії, теорії і методології соціології, заступник директора Інституту соціології НАН України, головний редактор часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг».

Єрмоленко, Анатолій — доктор філософських наук, професор, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу соціальної філософії Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Кобець, Роман — кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії НАН України.

Лях, Віталій — доктор філософських наук, професор, завідувач відділу історії зарубіжної філософії Інституту філософії НАН України.

Макєєв, Сергій — доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України.

Попович, Мирослав — доктор філософських наук, професор, академік НАН України, директор Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Пролєсв, Сергій — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, головний редактор часопису «Філософська думка».

Скуратівський, Вадим — кандидат філологічних наук, доктор мистецтвознавства, академік Національної академії мистецтв України, професор КНУТКіТ ім. І.К. Карпенка-Карого.

Цюрупа, Михайло — доктор філософських наук, професор Національного університету оборони України.
